

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΧΙΟΣ

9-12/4/2009

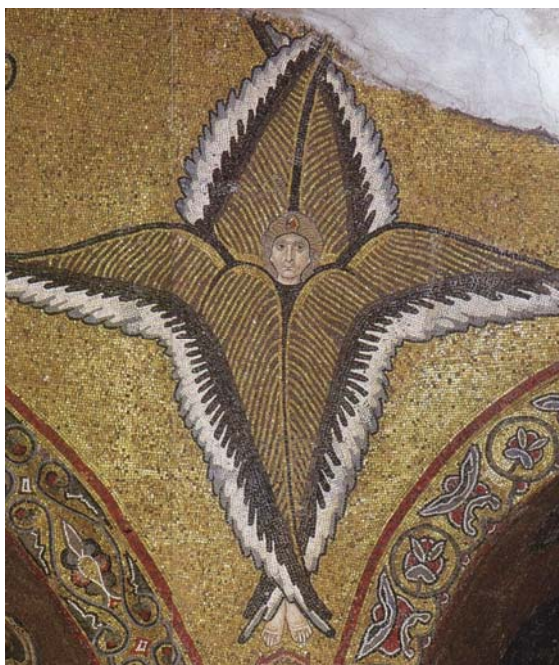
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΕΚΔΡΟΜΗ

στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού

διεπιστημονικού σεμιναρίου

«Νίκος Οικονομίδης»

με θέμα

*Το Βυζάντιο τον 11^ο αιώνα:
εποχή κοινωνικών αλλαγών, εδαφικών
ανακατατάξεων και άνθησης του
πνευματικού βίου και της τέχνης*

ΑΘΗΝΑ 2009

Εικόνες στο εξώφυλλο:

Χάρτης της Χίου (Henrici Martelli, 1490), Βρετανικό Μουσείο (Χ. Μπούρας, *Οδηγοί της Ελλάδας, Χίος*, Αθήνα 1974, σ. 4).

Νέα Μονή Χίου, δυτικό σφαιρικό τρίγωνο, σεραφείμ (Κ. Σκαμπαβίας, *Η Νέα Μονή Χίου, Ιστορία και Τέχνη*, Αθήνα 2008, σ. 23).

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ

ΚΕΙΜΕΝΑ: Αθηνά Κόλια-Δερμιτζάκη (ιστορική αναδρομή)
Σοφία Καλοπίση-Βέρτη (μνημεία)

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗΣ: Μαρία Φωτούχου

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Κατερίνα Νικολάου

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΚΗ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ: Κωνσταντίνα Βαρελά
Βασιλική Κλώτσα

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ

Κατά την αρχαιότητα η Χίος απαντά και με τα ονόματα Πιτυούσα (*πίτυς* = πεύκο, επομένως όνομα που δηλώνει πλούσια πευκώδη βλάστηση), *Όφιοῦσα*, όπως η Τήνος, η Ρόδος και άλλα νησιά (*ὄφρις*, παραπέμπει στην αυξημένη παρουσία φιδιών), *Αἰθάλη* ή *Αἰθάλεια* (ίσως λόγω της ηφαιστειογενούς προελεύσεως των πετρωμάτων της). Το όνομα Χίος ανάγεται, κατά τη μυθολογία, στη νύμφη Χιόνη, θυγατέρα του πρώτου οικιστή και βασιλιά της Χίου, του κρητικής καταγωγής Οινοπίωνος, γιου του Διονύσου και της Αριάδνης. Υπάρχουν, πάντως, μαρτυρίες που δηλώνουν ότι οι Χίοι τιμούσαν το μυθικό οικιστή ως ήρωα τουλάχιστον από τον 5^ο μέχρι και το 2^ο αιώνα π.Χ..

Αρχαιολογικά δεδομένα από το άγιο Γάλα και τον Εμποριό αποκαλύπτουν ότι το νησί κατοικούνταν ήδη από την Πρώιμη Νεολιθική περίοδο (6.000-5.000 π.Χ.). Οι Ίωνες άποικοι έφθασαν στη Χίο γύρω στο 1000 π.Χ. και ασχολήθηκαν κυρίως με το εμπόριο, τη ναυτιλία, τη γεωργία και την κτηνοτροφία. Μεγάλη πρόοδος του νησιού στο εμπόριο και τις τέχνες σημειώθηκε κατά τον 6^ο αιώνα π.Χ., ενώ τον 7^ο αι. ίδρυσε αποικία στα παράλια της Θράκης, τη Μαρώνεια, και ήταν από τους συνιδρυτές της Ναύκρατης, στην Αίγυπτο. Υπήρξε από τις πρώτες πόλεις-κράτη, που εξέδωσαν δικό τους νόμισμα. Κυριότερα προϊόντα, αντικείμενο ευρείας εμπορικής δραστηριότητας, ήταν η μαστίχα και το κρασί (ο γνωστός *ἀριούσιος οἶνος*), περιζήτητα και τα δύο τόσο κατά την αρχαιότητα όσο και κατά τη βυζαντινή περίοδο.

Μεγάλη ακμή γνωρίζει η Χίος [μετά από εξαιρετικά δύσκολη περίοδο, που οφείλεται στη συμμετοχή της στην Ιωνική Επανάσταση (499-494) και την περσική κυριαρχία] από το 478 π.Χ. και εξής, όταν εντάσσεται στην Αθηναϊκή Συμμαχία και καθίσταται η κυριότερη από τις ιωνικές πόλεις της. Το 412, όμως, μετά την καταστροφή της σικελικής εκστρατείας των Αθηναίων, οι Χιώτες αποσπάστηκαν από την Αθηναϊκή Συμμαχία, ενώ το 357 αναγνωρίστηκε από την Αθήνα η αυτονομία της.

Την περίοδο της ρωμαϊκής κυριαρχίας, χάρη προφανώς στην πολιτική συμμαχία με τη Ρώμη, διατήρησε την ανεξαρτησία της μέχρι το 70 π.Χ., οπότε μετατράπηκε σε ρωμαϊκή επαρχία.

Την ιστορία της Χίου κατά τη βυζαντινή περίοδο μπορούμε να παρακολουθήσουμε, λόγω απουσίας σχετικών πηγών, μόλις από τον 11^ο αιώνα. Ενδείξεις μόνον υπάρχουν ότι από τον 5^ο μέχρι και τον 7^ο αι. είχε ανακτήσει την παλιά ναυτική και εμπορική ισχύ της. Στη συνέχεια υπέστη αραβικές επιδρομές (κυρίως τον 9^ο και το πρώτο μισό του 10^{ου} αι.) και εντάχθηκε στο *θέμα Αιγαίου Πελάγους* (περί το 842-843). Κατά τα τέλη του 10^{ου} αι. φαίνεται ότι ανεγέρθηκε το κάστρο. Στο πλαίσιο των ευρύτερων αλλαγών που άρχισαν να εμφανίζονται στη θεματική οργάνωση και χαρακτηρίζονται από την κατάτμηση των μεγαλύτερων *θεμάτων*, στο γύρισμα από το 10^ο στον 11^ο αιώνα δημιουργείται το *θέμα Χίου* και το νησί γίνεται έδρα *στρατηγοῦ*, ενώ γύρω στα 1160-1170 αναφέρεται η παρουσία του *δουκὸς Χίου* (Malamut, *Iles*, 114, 311, 316).

Στα τέλη του 11^{ου} αιώνα, όταν οι Σελτζούκοι είχαν φθάσει μέχρι τα δυτικά παράλια της Μ. Ασίας, η Χίος (μαζί με τη Λέσβο και τη Σάμο) έγινε στόχος του εμίρη της Σμύρνης, Τζαχά, ο οποίος την κατέλαβε. Η Άννα Κομνηνή αναφέρει διεξοδικά την πολιορκία του κάστρου της Χίου (το οποίο κρατούσαν οι Τούρκοι του Τζαχά) από τον επικεφαλής του βυζαντινού στόλου, Κωνσταντίνο Δαλασσηνό, και τις επιτυχείς ενέργειές του, που κατέληξαν στην ανάκτηση του κάστρου, το 1090/91 (*Άλεξιάς*, Ζ', VIII, 2-9). Το γεγονός ότι η Κομνηνή αναφέρει σαφώς πως η Χίος περί το 1098 τελούσε υπό τουρκική κυριαρχία (ΙΑ', V, 1) σημαίνει πιθανότατα ότι η απομάκρυνση του Τζαχά από το νησί το 1090/91 δεν ήταν οριστική και ότι η απελευθέρωσή του θα πρέπει χρονικά να τοποθετηθεί μετά την ανάκτηση της Σμύρνης από τους βυζαντινούς λίγο αργότερα (ΙΑ', V, 4).

Σημαντικό γεγονός του 11^{ου} αιώνα είναι η ίδρυση του καθολικού της Νέας Μονής από τον Κωνσταντίνο Θ' Μονομάχο (1042-1055). Σχετικές πληροφορίες αναφέρονται παρακάτω (Μνημεία).

Το 12^ο αιώνα η Χίος εμφανίζεται στις αφηγηματικές πηγές δύο φορές ως αντικείμενο επιθέσεων και πρόσκαιρης κατάληψης από τους Βενετούς. Το 1124, επί βασιλείας Ιωάννη Β' Κομνηνού (1118-1143) [μετά από άρνηση του αυτοκράτορα να ανανεώσει τα εμπορικά προνόμια που είχε παραχωρήσει ο πατέρας του Αλέξιος Α' Κομνηνός στους Βενετούς το 1082], ο Βενετός ναύαρχος Δομνίκος Μικέλης κατέλαβε τη Χίο - μαζί με άλλα νησιά του Αιγαίου - και μάλιστα πήρε το σκήνωμα του πολιούχου της Χίου, αγ. Ισιδώρου και το μετέφερε στον ναό του Αγ. Μάρκου, στη Βενετία, όπου υπάρχει μέχρι και σήμερα. Δεν είναι γνωστή η διάρκεια κατάληψης του νησιού. Πιθανόν το 1126, με την υπογραφή δύο χρυσοβούλλων από τον Ιωάννη, με τα οποία γινόταν η ανανέωση και επέκταση των προνομίων στους Βενετούς, οι τελευταίοι εγκατέλειψαν τη Χίο (*Historia ducum*

veneticorum, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, 14, Stuttgart-New York 1963, παρ. 2, 73-74. Ιωάννης Κίνναμος, Έπιτομή Ιστοριών, εκδ. A. Meineke [CSHB], Bonnae 1836, 281₁₀₋₁₃).

Η δεύτερη Βενετική επιδρομή στο νησί (1172) συνδέεται με τα οικονομικά μέτρα, που έλαβε ο Μανουήλ Α΄ Κομνηνός (1143-1180), σε βάρος των Βενετών το 1171. Ο Βενετικός στόλος αντιμετωπίστηκε από το Βυζαντινό με επιτυχία και έτσι η παραμονή των Βενετών στο νησί υπήρξε βραχύβια (Ιωάννης Κίνναμος, *ό.π.*, 283₁₉₋₂₈₄₂₁, Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, εκδ. J.-L. Van Dieten [CFHB 11], Berlin/New York 1975, 172₇₉₋₁₇₃₅).

Σύμφωνα με τη διανομή της Βυζαντινής αυτοκρατορίας (*Partitio Romaniae*) η Χίος περιήλθε στους Βενετούς, αλλά λίγο αργότερα, περί το 1235, ο αυτοκράτορας της Νίκαιας, Ιωάννης Δούκας Βατάτζης την ανέκτησε. Μετά την αποκατάσταση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας (1261), ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος παραχώρησε στους Γενουάτες την επικυριαρχία πόλεων και νησιών του Αιγαίου. Έτσι η Χίος παραχωρήθηκε το 1304 από τον Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο για μία δεκαετία στον Benedetto Zaccaria ως αυτοκρατορικό φέουδο, με σκοπό την καλύτερη άμυνα έναντι των Τούρκων, παραχώρηση που τελικά διατηρήθηκε στην οικογένεια των Zaccaria μέχρι το 1329, οπότε απελευθερώθηκε από τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Γ΄ Παλαιολόγο. Ο Ανδρόνικος έσπευσε με το στόλο του να ενισχύσει τους Χιώτες, που είχαν εξεγερθεί υπό την ηγεσία του ευγενούς Λέοντος Καλόθετου, ώστε να ανακτηθεί το νησί που είχε εξαιρετική στρατηγική και οικονομική σημασία (αναφέρεται ότι οι ετήσιες πρόσοδοι της Χίου ανέρχονταν στα 120.000 υπέρπυρα).

Το 1346, όμως, οι Γενουάτες κατέλαβαν οριστικά τη Χίο. Με συμφωνία, που υπογράφηκε το 1349, οι Βυζαντινοί αναγνώρισαν το δικαίωμα να διατηρήσουν το νησί με την υποχρέωση καταβολής ετήσιου φόρου 12.000 υπερπύρων και αναγνώρισης της επικυριαρχίας του Βυζαντινού αυτοκράτορα. Λίγο αργότερα, το 1355, ο Ιωάννης Ε΄ Παλαιολόγος εκχώρησε επίσημα την κατοχή της Χίου στους Γενουάτες, ελπίζοντας στην υποστήριξή τους για την αντιμετώπιση των Τούρκων. Από τότε και μέχρι το μέσα του 16^{ου} αιώνα η Χίος διοικούνταν από μία εμπορική και ναυτιλιακή εταιρεία Γενουατών, τη γνωστή ως Μαόνα, τα μέλη της οποίας ανήκαν κυρίως στην οικογένεια των Giustiniani και αγωνίστηκαν επί δύο αιώνες να διατηρήσουν την κυριαρχία τους στη Χίο και να κρατήσουν τους Οθωμανούς μακριά από το νησί (ενίσχυσαν μάλιστα τους υπερασπιστές της Κωνσταντινούπολης κατά την πολιορκία της το 1453).

Η αρχική σκληρή στάση των Γενουατών έναντι των κατοίκων της Χίου (που οδήγησε σε επανάσταση το 1380-82) σταδιακά έγινε ηπιότερη, η συμβίωσή τους

έγινε ομαλότερη και δημιουργήθηκε μία «γενοατοχιακή» κοινωνία (Σαρικήκης, 49-50) που την ένωναν κοινά τοπικά συμφέροντα (ναυτικά, εμπορικά, βιοτεχνικά) αλλά και η ανάγκη κοινής αντιμετώπισης των Οθωμανών.

Το 1566 τελικά η Χίος υποτάχθηκε στους τελευταίους, οι οποίοι παρέσχον προνόμια χάρη στην παραγωγή της μαστίχας (1567 και 1578), που επέτρεψαν τη διατήρηση ευημερίας στο νησί. Άμεσα συνδεδεμένη με την ευημερία αυτή ήταν και η άνθηση της παιδείας κατά το 17^ο και 18^ο αιώνα. Κατά τον τελευταίο, μάλιστα, στις παλαιές αρχοντικές οικογένειες προστίθενται και νέες, εμπόρων και ναυτικών, πολλές από τις οποίες εγκαταστάθηκαν στην Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη, την Οδησό και την Αλεξάνδρεια ή σε πόλεις της Ιταλίας και δημιούργησαν σημαντικούς εμπορικούς οίκους.

Παράλληλα με την οικονομική δραστηριότητα σημειώνεται κατά την ίδια περίοδο και πνευματική, που κορυφώνεται με την ίδρυση της Σχολής της Χίου, το 1792, στην οποία δίδαξαν οι Νεόφυτος Κausοκαλυβίτης, Αθανάσιος Πάριος, Νεόφυτος Βάμβας κ.ά. και μαθητές της υπήρξαν οι Θεόφιλος Καϊρης, Βενιαμίν Λέσβιος κ.ά. Η Σχολή, γνωστή και ως παλιό γυμνάσιο, βρίσκεται δίπλα στο κτήριο της Βιβλιοθήκης Κοραή, η οποία ιδρύθηκε το 1884.

Το τέλος της ευημερίας της Χίου επήλθε το 1822, όταν οι Χιώτες, με αρχηγό τον Αντώνη Μπουρνιά και με τη βοήθεια Σαμιωτών με επικεφαλής τον Λυκούργο Λογοθέτη επαναστάτησαν και επιχείρησαν να απελευθερωθούν. Το εγχείρημα απέτυχε, λόγω και της εμφάνισης του τουρκικού στόλου. Η αποτυχία είχε ως αποτέλεσμα την καταστροφή του νησιού, τη σφαγή χιλιάδων Χιωτών και την εγκατάλειψή του από ένα μεγάλο αριθμό κατοίκων του, που κατόρθωσαν να καταφύγουν σε άλλα νησιά του Αιγαίου (κυρίως στη Σύρο και Τήνο).

Η ανάκαμψη της Χίου, πνευματική και οικονομική, με την αναδιοργάνωση κυρίως ναυτιλιακών επιχειρήσεων άρχισε πολύ αργότερα, γύρω στο 1850 και προχώρησε με ταχύτατους ρυθμούς, έτσι ώστε, όταν συνέβη μία ακόμη μεγάλη καταστροφή στο νησί, ο σεισμός του 1881 με περίπου 3.000 νεκρούς, να είναι ήδη μία ισχυρή ναυτιλιακή δύναμη και να έχει μία σημαντική πνευματική κίνηση.

Η απελευθέρωση της Χίου και η προσάρτησή της στο ελληνικό κράτος έγινε στις 11 Νοεμβρίου 1912.

ΜΝΗΜΕΙΑ

➤ ΧΙΟΣ (ΠΟΛΗ)

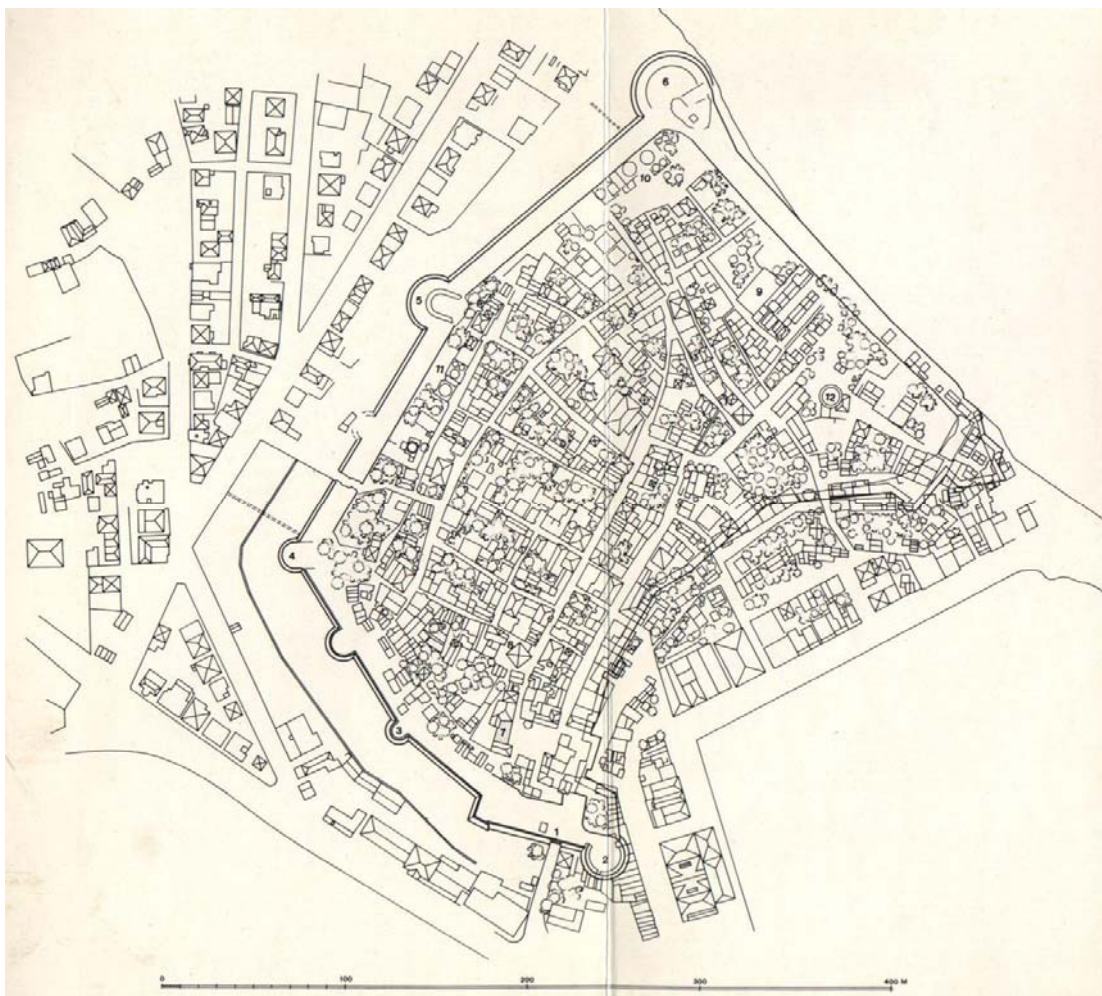
- **Κάστρο**

Το κάστρο, ως κέντρο της πολιτικής και στρατιωτικής διοίκησης, έπαιξε σημαντικό ρόλο στη μεσαιωνική και νεότερη εποχή. Η χρήση του ανάγεται στα βυζαντινά χρόνια, πιθανόν στα τέλη του 10^{ου} αι. Φαίνεται ότι ο παλαιότερος ναός μέσα στο κάστρο κτίστηκε το 993. Έναν αιώνα αργότερα υπάρχουν αναφορές στην Άννα Κομνηνή (βλ. παραπάνω). Τίποτε δεν σώζεται από τη βυζαντινή φάση του κάστρου. Όπως μαρτυρούν πολυάριθμες επιγραφές, τα κατάλοιπα που διατηρούνται σήμερα είναι αποτέλεσμα συνεχών επεμβάσεων και επισκευών από το 14^ο έως το 19^ο αιώνα. Κατά την περίοδο της Γενουατοκρατίας στο κάστρο ήταν το κέντρο της διοίκησης και η έδρα του λατίνου αρχιεπισκόπου. Εδώ κατοικούσαν οι Γενοβέζοι και οι Έλληνες ευγενείς. Μετά το 1599 στο κάστρο διέμεναν μόνο Οθωμανοί και Εβραίοι. Η κύρια είσοδος (Porta Maggiore) κτίστηκε από τους Βενετούς το 1694 και προστατεύεται από κυκλικό πύργο. Αμέσως μετά την είσοδο βρίσκεται το λεγόμενο παλάτι του Giustiniani, διώροφο αρχικά κτίσμα στο οποίο προστέθηκε και τρίτος όροφος αργότερα. Τα υστερογοτθικά στοιχεία ανάγουν την ανέγερσή του στο 15^ο αιώνα.

Άλλοι αξιόλογοι χώροι και κτίσματα στο κάστρο: α) τετράγωνη αίθουσα με σταυροθόλια μέσα στο πάχος του τείχους (10x8,50μ.) που χρησίμευσε και ως χώρος φυλάκισης, β) τουρκικό νεκροταφείο όπου και ο τάφος του Καρά Αλή, ναυάρχου του τουρκικού στόλου του οποίου η ναυαρχίδα πυρπολήθηκε από τον Κανάρη στις 6 Ιουνίου 1822, γ) τζαμί των αρχών του 20^{ου} αιώνα πάνω στα ερείπια του ναού του Αγίου Δομηνίου, δ) ο ναός του Αγίου Γεωργίου (Eski Djami). Το αρχικό κτίσμα ήταν μια μεγάλη τρίκλιτη βασιλική των Γενουατών αφιερωμένη πιθανόν στον Άγιο Πέτρο. Μια τουρκική επιγραφή, που μνημονεύει τη μετατροπή του ναού σε τζαμί το 156, αναφέρει το έτος 993 ως χρονολογία κατασκευής του αρχικού ναού. Επίσης στο κάστρο μπορεί να δει κανείς τουρκικά λουτρά, τον κυκλικό πύργο του Antonio Zeno που κτίστηκε από τους Βενετούς το 1694, την Κυρά-Βρύση, αρχικά βυζαντινή με επεμβάσεις των Giustiniani, τον Κουλέ, μεγάλο τουρκικό πύργο κ.ά.

Ε. Σάρου, *Τὸ Κάστρο τῆς Χίου*, Αθήνα 1916.

Κ. Ἄμαντος, «Τὸ Κάστρο τῆς Χίου», *Αἰγαῖον* 1 (1935) 20-22.

Εικ. 1: Χίος, Κάστρο, κάτοψη (Χ. Μπούρας, *Ὁδηγοὶ τῆς Ἑλλάδος, Χίος*, Αθήνα 1974, εσωτερικὴ ὄψη οπισθόφυλλου).

ΥΠΟΜΝΗΜΑ:

1. Κεντρικὴ εἰσόδος (Porta Maggiore) 2. Κυκλικὸς πύργος 3. Πύργος (με τὰ οἰκόσημα τῶν Giustiniani) 4. Πολυγωνικὸς πύργος 5. Πύργος 6. Πύργος τοῦ Antonio Zeno 7. Οθωμανικὸ κοιμητήριον 8. Τζαμί Bairakli 9. Κινστέρινα Κυρὰ Βρύση 10. Οθωμανικὰ λουτρά 11. Οθωμανικὰ λουτρά 12. Κουλές

• Ἅγιος Ισίδωρος

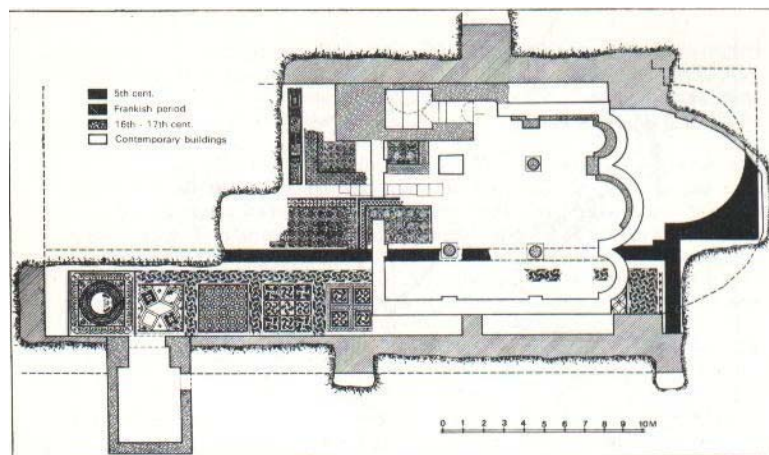
Ὁ ναὸς εἶναι αφιερωμένος στους ἁγίους Ισίδωρο καὶ Μυρόπη που μαρτύρησαν στη Χίο ἐπὶ Δεκίου τον 3^ο αἰώνα.

Ὁ ἅγιος Ισίδωρος εἶναι ὁ πολιούχος ἅγιος τῆς Χίου.

Ανασκαφὴ γύρω ἀπὸ τὸ μικρὸ σημερινὸ ναὸ ἔφερε στο φῶς λείψανα παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς με ημικυκλικὴ ἀψίδα καὶ ψηφιδωτὰ δάπεδα δύο φάσεων. Ἴσως ἡ δευτέρη φάση τῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων μπορεῖ νὰ συσχετιστεῖ με τὴν παράδοση που συνδέει τὴ βασιλικὴ με τὴ βασιλεία τοῦ Κωνσταντίνου Δ΄

Πωγωνάτου (668-685). Ο τάφος των τιμώντων αγίων, ένα υπόγειο θολωτό κτίσμα με αψίδα, βρίσκεται στο κεντρικό κλίτος. Η βασιλική φαίνεται ότι επισκευάστηκε επί λατινικής κυριαρχίας και αργότερα. Συνολικά διακρίνονται πέντε φάσεις. Υπάρχει επιγραφή με έναν από τους δωρητές του ψηφιδωτού, τον Ζηνόδοτο. Σώζονται επίσης πολλά αρχιτεκτονικά γλυπτά κατά χώραν και στο Μουσείο. Το σκηνώμα του αγίου Ισιδώρου αφαιρέθηκε το 1124 από τους Βενετούς κατά τη σύντομη διάρκεια κατάληψης του νησιού και μεταφέρθηκε στη Βενετία (στον Άγιο Μάρκο υπάρχει παρεκκλήσι με ψηφιδωτό διάκοσμο του 1335, αφιερωμένο στον άγιο Ισιδώρο).

Γ. Α. Σωτηρίου , «Αί παλαιοχριστιανικά βασιλικά τῆς Ἑλλάδος», ΑΕ 1929, 191-192.

Εικ. 2: Βασιλική Αγίου Ισιδώρου, κάτοψη (κατά Ορλάνδο) (Μπούρας, *Οδηγοί*, ό.π., 65).

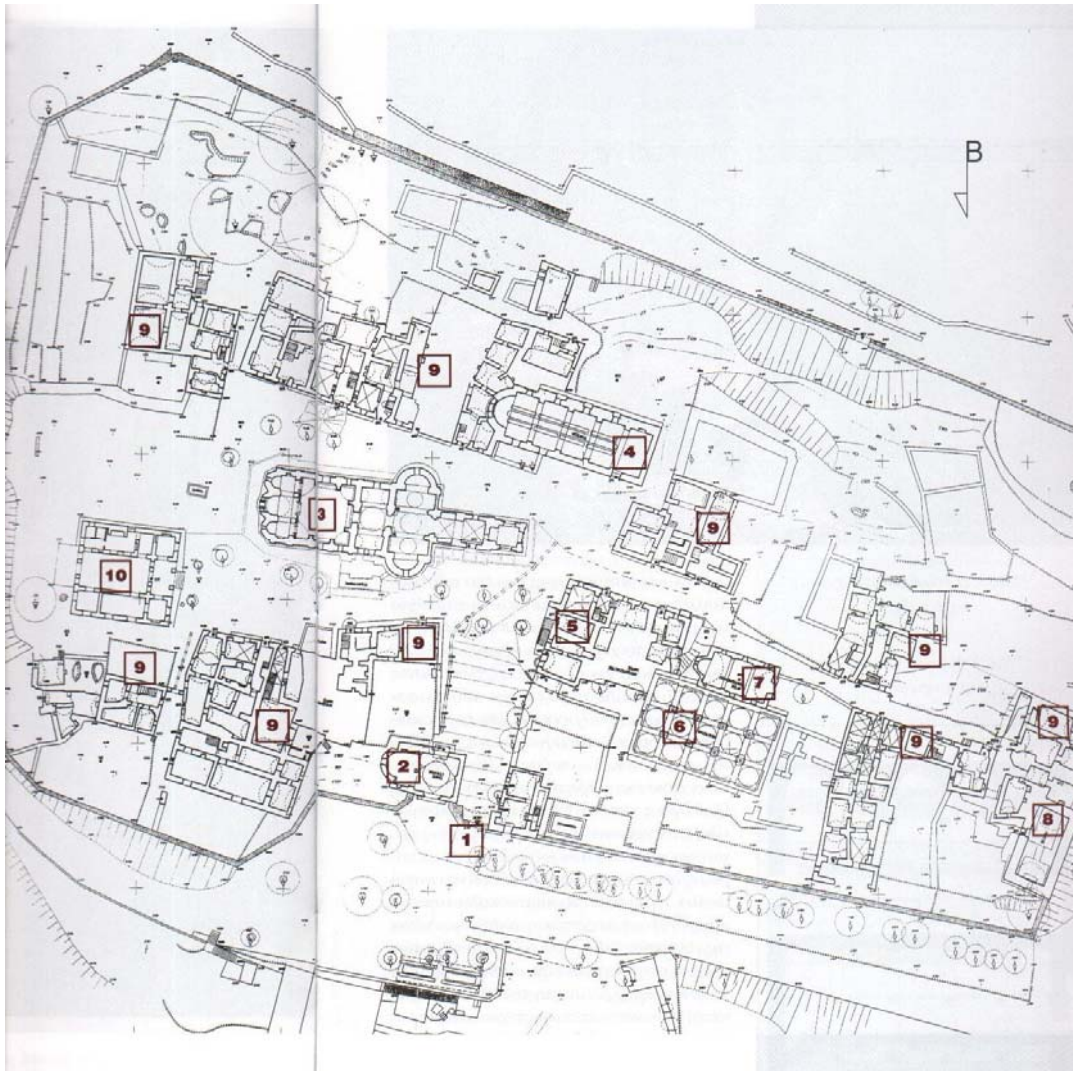
► ΝΕΑ ΜΟΝΗ (1042-1055)

Κορυφαίο μνημείο του 11^{ου} αιώνα με εξαιρετικής ποιότητας ψηφιδωτό διάκοσμο που συνδέεται άμεσα με την Κωνσταντινούπολη και την αυτοκρατορική αυλή. Η ακριβής του χρονολόγηση καθιστά το μνημείο ιδιαίτερα ενδιαφέρον στην έρευνα της βυζαντινής τέχνης.

Πληροφορίες για την ίδρυση της μονής αντλούμε από την *Ακολουθία* των τριών κτητόρων που συνέγραψε ο ηγούμενος Νικηφόρος το 1804, πριν δηλαδή από τη σφαγή της Χίου και την καταστροφή του αρχείου της μονής. Το πλούσιο αρχείο σωζόταν ως τότε ακέραιο και από αυτό ο συγγραφέας χρησιμοποίησε πολύτιμα στοιχεία. Κατά την παράδοση της μονής τρεις μοναχοί, ο Νικήτας, ο Ιωάννης και ο Ιωσήφ που μόναζαν στο Προβάτειο όρος στο κέντρο της Χίου επί

Μιχαήλ Δ΄ (1034-1041), βρήκαν εικόνα της Θεοτόκου σε ένα θάμνο, όπου έκτισαν μικρό ναό της Θεοτόκου. Ήρθαν σε επαφή με τον Κωνσταντίνο Μονομάχο, ο οποίος ζούσε τότε εξόριστος στη Μυτιλήνη και του απέσπασαν την υπόσχεση να κτίσει λαμπρό ναό της Παναγίας όταν ανέβει στο θρόνο, όπως του προφήτεψαν. Η προφητεία τους βγήκε αληθινή και ο Κωνσταντίνος Θ΄ τήρησε την υπόσχεσή του επιχορηγώντας γενναία την κατασκευή του μοναστηριού. Δεκατρία χρυσόβουλλα που εκδόθηκαν μεταξύ 1044 και 1054 πιστοποιούν το αυτοκρατορικό ενδιαφέρον για τη μονή.

Το κτηριακό συγκρότημα περιλαμβάνει τον περίβολο (δεν είναι ο αρχικός), πύργο (τελευταίο καταφύγιο των μοναχών σε περίπτωση κινδύνου), κιστέρνα (11^{ος} αι.), τράπεζα (αψίδα του 11^{ου} αι.), παρεκκλήσια, κελιά.

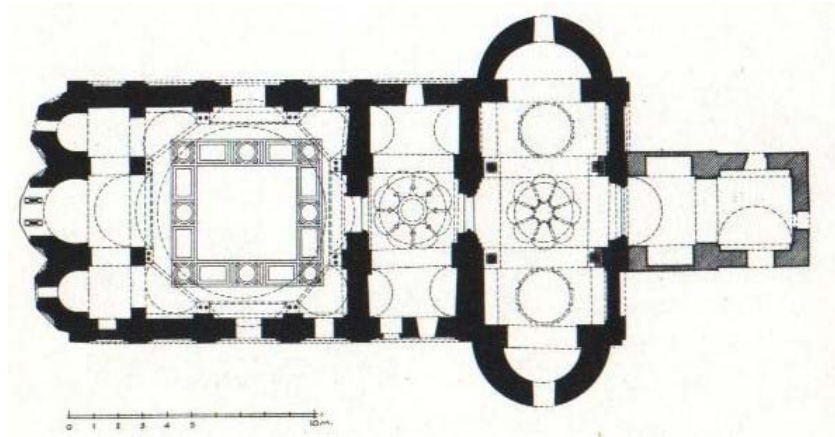
Εικ. 3: Νέα Μονή. Γενικό τοπογραφικό (Κ. Σκαμπαβίας, *Η Νέα Μονή Χίου, Ιστορία και Τέχνη*, Αθήνα 2004, 10).

ΥΠΟΜΝΗΜΑ:

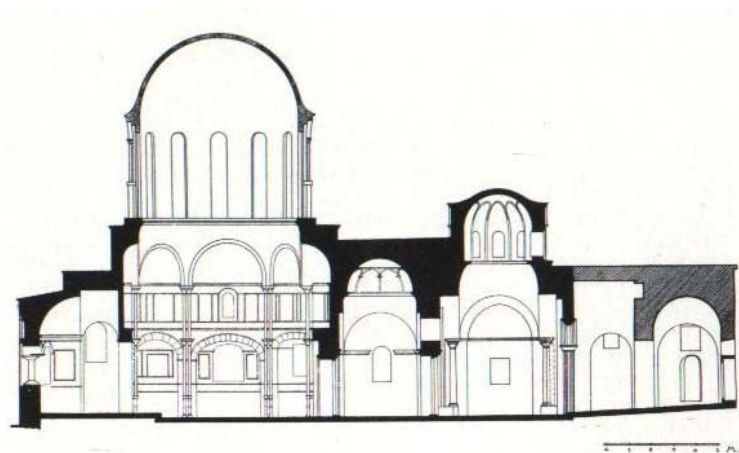
1. Είσοδος 2. Παρεκκλήσιο Τιμίου Σταυρού 3. Καθολικό 4. Τράπεζα 5. Μουσείο 6.

Κινστέρνα 7. Παρεκκλήσιο Αγίου Παντελεήμονα 8. Πύργος 9. Κελιά 10. Αρχονταρίκι.

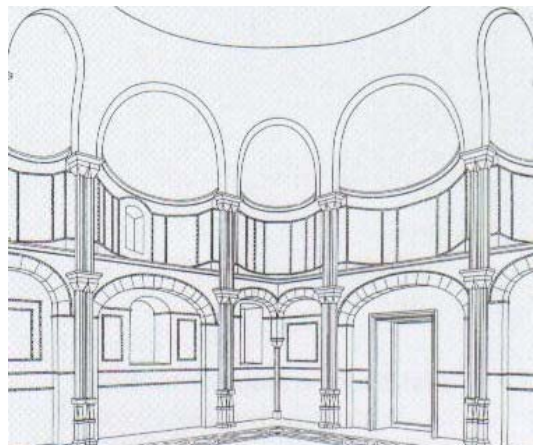
Το καθολικό ανήκει στον απλό ή νησιωτικό οκταγωνικό τύπο. Θεωρείται ότι το αρχιτεκτονικό σχέδιο αντιγράφει το μαυσωλείο του Μεγάλου Κωνσταντίνου, που ήταν προσαρτημένο στο ναό των Αγίων Αποστόλων στην Κωνσταντινούπολη (Μπούρας). Έχει επίσης εσωνάρθηκα, εξωνάρθηκα και κωδωνοστάσιο.

Εικ. 4: Νέα Μονή. Κάτοψη Καθολικού (Μπούρας, *Οδηγοί*, ό.π., 61).

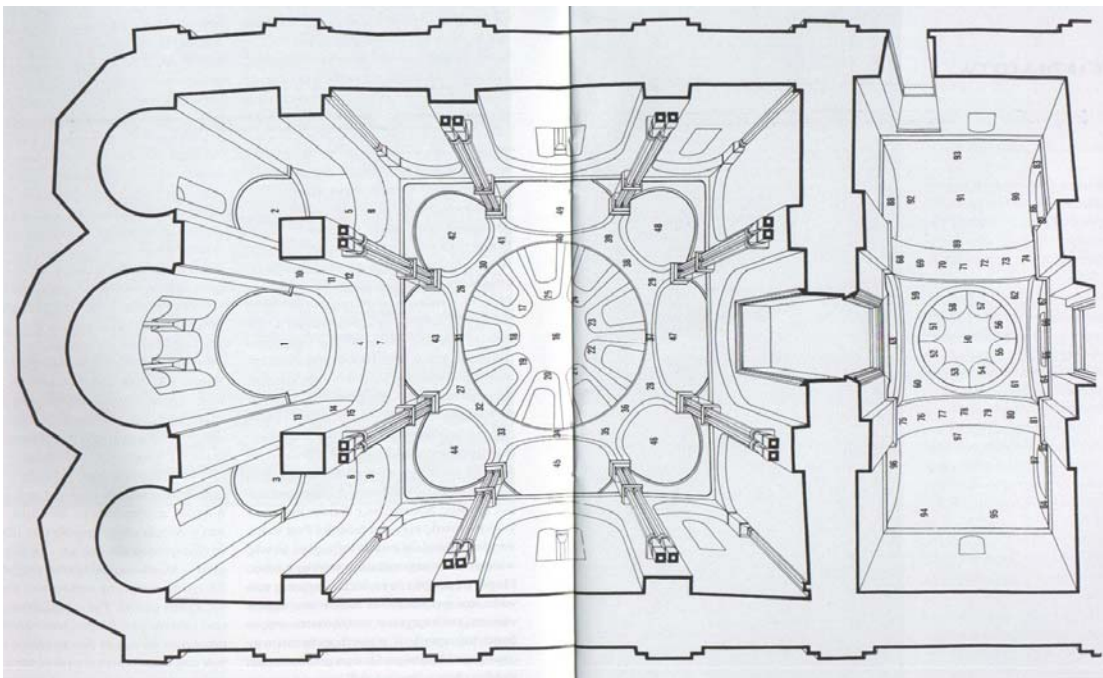

Εικ. 5: Νέα Μονή. Τομή κατά μήκος του Καθολικού (Μπούρας, *Οδηγοί*, ό.π., 61).

Εικ. 6: Νέα Μονή. Αποκατάσταση του εσωτερικού του Καθολικού (κατά Ορλάνδο) (Σκαμπάβιας, *Νέα Μονή*, ό.π., 15).

Ο ψηφιδωτός διάκοσμος του καθολικού ακολουθεί το τυπικό εικονογραφικό πρόγραμμα, όπως διαμορφώθηκε στην Κωνσταντινούπολη μετά τη λήξη της εικονομαχίας, προσαρμοσμένο ωστόσο στον αρχιτεκτονικό τύπο και στο μοναστικό χαρακτήρα του συγκεκριμένου ναού. Στο τεταρτοσφαίριο της αφίδας απεικονίζεται η Θεοτόκος χωρίς το βρέφος, επομένως τονίζεται περισσότερο ο μεσολαβητικός ρόλος της Παναγίας και λιγότερο ο ρόλος της ως φορέα της Ενσάρκωσης. Οι μορφές των αρχαγγέλων καταλαμβάνουν τις κόγχες των παραβημάτων. Στον τρούλο, που κατέρρευσε από το σεισμό το 1881, απεικονιζόταν ο Παντοκράτωρ περιστοιχισμένος από εννέα αγγέλους. Οι τέσσερις ευαγγελιστές, οι υπόλοιποι οκτώ απόστολοι μέσα σε μετάλλια και σεραφείμ πάνω σε τροχούς παριστάνονται στα σφαιρικά τρίγωνα κάτω από τον τρούλο. Στις οκτώ κόγχες του κυρίως ναού απεικονίζονται χριστολογικές σκηνές: ο Ευαγγελισμός, η Γέννηση, η Υπαπαντή, η Βάπτιση, η Μεταμόρφωση, η Σταύρωση, η Αποκαθήλωση και η εις Άδου Κάθοδος.

Εικ. 7: Νέα Μονή. Σχεδιάγραμμα εικονογραφικού προγράμματος (Σκαμπαβίας, *Νέα Μονή*, ό.π., 20-21).

ΥΠΟΜΝΗΜΑ:

1. Παναγία 2. Μιχαήλ 3. Γαβριήλ 4. Ετοιμασία του Θρόνου 5. Οκτάκτινος σταυρός 6. Οκτάκτινος σταυρός 7. Δέηση; 8. Ιεράρχης; 9. Ιεράρχης; 10. Ιεράρχης; 11. Ιεράρχης; 12. Ιεράρχης; 13. Ιεράρχης; 14. Ιεράρχης; 15. Ιεράρχης; 16. Παντοκράτορας 17. Άγγελος 18. Άγγελος 19. Άγγελος 20. Άγγελος 21. Άγγελος 22. Άγγελος 23. Άγγελος 24. Άγγελος 25. Άγγελος 26. Χερουβείμ 27. Χερουβείμ 28. Σεραφείμ 29. Σεραφείμ 30. Απόστολος 31. Απόστολος 32. Απόστολος 33. Ιωάννης 34. Ανδρέας 35. Λουκάς 36. Βαρθολομαίος 37. Φίλιππος 38. Απόστολος 39. Μάρκος 40. Απόστολος 41. Ματθαίος 42. Ευαγγελισμός 43. Γέννηση 44. Υπαπαντή 45. Βάπτιση 46. Μεταμόρφωση 47. Σταύρωση 48. Αποκαθήλωση 49. Εις Άδου Κάθοδος 50. Παναγία 51. Σέργιος 52. Θεόδωρος 53. Βάκχος 54. Ορέστης 55. Μαρδάνιος 56. Ευγένιος 57. Αυξέντιος 58. Ευστράτιος 59. Ιωακείμ 60. Άννα. 61. Στέφανος

ο Πρωτομάρτυς 62. Παντελεήμων 63. Χριστός 64 Δανιήλ. 65 Ιεζεκιήλ 66. Ιερεμίας 67. Ησαΐας 68. Στέφανος ο Νέος 69. Εφραίμ 70. Αρσένιος 71. Νικήτας 72. Αντώνιος 73. Μάξιμος 74. Ιωάννης ο Καλυβίτης 75. Θεοδόσιος ο Στουδίτης 76. Θεοδόσιος ο Κοινοβιάρχης 77. Ευθύμιος 78. Μηνάς 79. Παχώμιος 80. Σάββας 81. Ιωάννης της Κλίμακος 82. Συμεών ο Νέος 83. Αλύπιος 84. Δανιήλ ο Στυλίτης 85. Συμεών ο Πρεσβύτερος 86. Άγιος 87. Άγιος 88. Έγερση του Λαζάρου 89. Βαιοφόρος 90. Προπαρασκευαστικό επεισόδιο του Νιπτήρα 91. Προπαρασκευαστικό επεισόδιο του Νιπτήρα 92. Προπαρασκευαστικό επεισόδιο του Νιπτήρα 93. Νιπτήρας 94. Προσευχή στη Γεσθημανή 95. Προδοσία 96. Ανάληψη 97. Πεντηκοστή.

Τις επιφάνειες του νάρθηκα καλύπτει ένας σχετικά μεγάλος αριθμός χριστολογικών σκηνών. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει ο Νιπτήρας με πολλά επεισόδια. Σχετικά με το αυστηρό και λιτό πρόγραμμα του Οσίου Λουκά παρατηρείται εδώ μεγάλη αύξηση του αριθμού των χριστολογικών σκηνών, το πρόγραμμα είναι συνεπώς πλουσιότερο και αφηγηματικότερο.

Στο νάρθηκα της Νέας Μονής η μορφή του Χριστού, που καλύπτει το τύμπανο της βασιλείου πύλης, και της Παναγίας, που παριστάνεται στο κέντρο του τυφλού τρουλίσκου περιβαλλόμενη από μάρτυρες, υπογραμμίζουν την έννοια της Ενσάρκωσης. Την ενανθρώπιση του θείου λόγου ενισχύουν οι παραστάσεις των θεοπατόρων Ιωακείμ και Άννας, των προφητών Δανιήλ και Ησαΐα που προφήτησαν την έλευση του Μεσσία, όπως αναγράφεται στα ειλητά τους, καθώς και οι μορφές των εικονόφιλων αγίων, Στεφάνου του Νέου και Θεοδώρου Στουδίτη.

Από άποψη τεχνοτροπική στα ψηφιδωτά της Νέας Μονής, που διακρίνονται για την εξαιρετική τους ποιότητα, αφομοιώνονται στοιχεία ζωγραφικά και γραμμικά. Η σύνθεση των δύο παραδόσεων, της κλασικής-ζωγραφικής και της ανατολικής-γραμμικής, φτάνει στην πιο ώριμη και ισορροπημένη μεσαιωνική της έκφραση. Το χρώμα παίζει έναν ιδιαίτερο ρόλο υποκαθιστώντας ουσιαστικά τη γραμμή και παίζοντας πρωταρχικό ρόλο στο πλάσιμο των μορφών. Ο ρόλος του χρώματος, η δραματική αντίθεση σκοτεινών και φωτεινών επιφανειών, ο δυναμισμός στην κίνηση και η ένταση στην έκφραση απομακρύνουν τα ψηφιδωτά της Χίου από το διάκοσμο του Οσίου Λουκά όπου κυρίαρχη είναι η γραμμή, η στατικότητα, η υπερβατικότητα.

Το γεγονός ότι η Νέα Μονή ιδρύθηκε με αυτοκρατορική χορηγία σε συνδυασμό με την ποιότητα και την πολυτέλεια του διακόσμου καθιστούν εύλογη την απόδοση των ψηφιδωτών σε κωνσταντινουπολίτικο εργαστήριο.

X. Μπούρας, *Η Νέα Μονή Χίου. Ιστορία και Αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1981.

Nt. Μουρική, *Τα ψηφιδωτά της Νέας Μονής Χίου*, Αθήνα 1985 (2 τόμοι).

R. Ousterhout, "Originality in Byzantine Architecture: The Case of Nea Moni", *Journal of the Society of Architectural Historians* 51 (1992) 48-60.

H. Maguire, "The Mosaics of Nea Moni: An Imperial Reading", *DOP* 46 (1992) 205-214.

Κ. Σκαμπαβιάς, *Η Νέα Μονή Χίου. Ιστορία και Τέχνη*, Αθήνα 2004.

A. Χριστοφίδου, «Νέα Μονή Χίου: Πολιτιστικό ορόσημο και διαχρονικό προσκύνημα στο Βορειοανατολικό Αιγαίο. Η αποκατάσταση του Καθολικού», *Routes of Faith in the Medieval Mediterranean. History, Monuments, People, Pilgrimage Perspectives. Proceedings of an International Symposium, Thessalonike 7-10/11/2007*, Θεσσαλονίκη 2008, 526-531.

➔ ΑΝΑΒΑΤΟΣ

Χωριό κτισμένο σε απόκρημνο σχετικά λόφο με πρόσβαση από το βορρά. Δεν φαίνεται να είναι τόσο παλιό, όσο τα χωριά της νότιας Χίου. Γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη κατά τους τελευταίους αιώνες της Τουρκοκρατίας. Υπέστη ζημιές το 1822 και το 1881. Τα σπίτια έχουν στενές προσόψεις, είναι διώροφα έχουν επίπεδες ξύλινες οροφές. Σπουδαιότεροι ναοί: α) Ταξιάρχης, ερειπωμένος ναός στην ακρόπολη με τη μορφή δίκλιτης βασιλικής, της όψιμης Τουρκοκρατίας, β) Θεοτόκος, επίσης δίκλιτος ναός, τριώροφος ανατολικά λόγω της κλίσης του εδάφους.

➔ ΣΙΔΕΡΟΥΝΤΑ

• Άγιος Γεώργιος στα Πραστειά (1415) Μικρός μονόκωρος ναός, κατάγραφος με τοιχογραφίες του 1415. Είναι σημαντικός α) γιατί δείχνει τις εξελίξεις της ζωγραφικής στη Χίο κατά το πρώτο μισό του 15^{ου} αιώνα και β) γιατί πρόκειται για ορθόδοξο ναό με κτήτορες ένα ζεύγος Γενουατών οι οποίοι ανήκουν στις γνωστές αριστοκρατικές οικογένειες των Κάμπη και των Αράγκη.

Η κτητορική επιγραφή γράφει: *Ἀνεκενήσθη ἐκ βάρων καὶ ὑλογραφήθη ὁ πάνσεπτος οὗτος καὶ θεῖος ναὸς τοῦ ἁγίου καὶ ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος καὶ τροπαιοφόρου Γεωργίου δι' ἐξόδου τοῦ ὑψηλωτάτου αὐθέντου μησέρ Πατέστω Ἰουστινία τα Κάμπια καὶ τῆς ὑψηλωτάτης μαδόνας Πηκότας, ἔτους (,Ϛ) ϠΚΓ ἰνδ Η, μηνί Αὐγούστω ΚΒ.*

Ο ναός ρίχνει φως στις σχέσεις ανάμεσα στους Γενουάτες και τον ντόπιο πληθυσμό. Με την πράξη τους οι δύο κτήτορες δείχνουν σεβασμό προς τους ντόπιους ή κρύβουν πολιτική σκοπιμότητα προσπαθώντας να προσεγγίσουν τους Έλληνες λόγω του διαφαινόμενου τουρκικού κινδύνου;

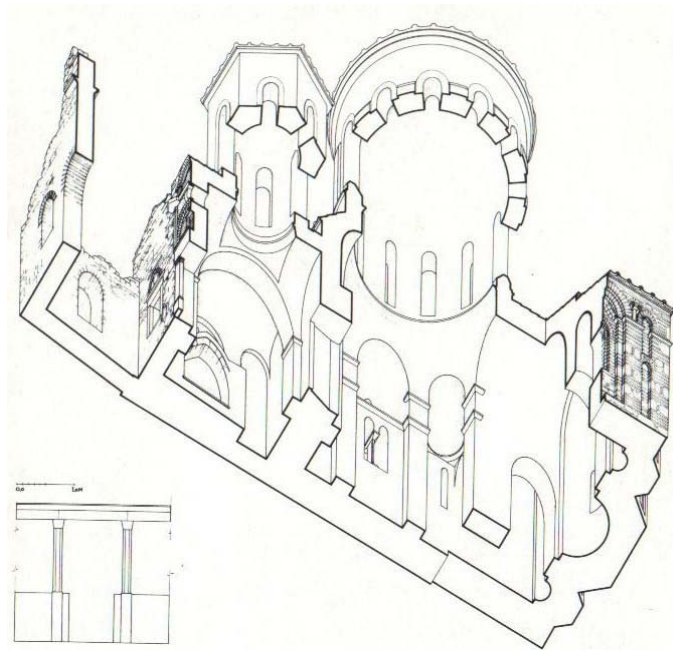
Χ. Κοιλάκου, «Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στή Πραστειά Σιδερούντας Χίου» ΔΧΑΕ 11 (1982-1983) 37-76.

➤ ΒΟΛΙΣΣΟΣ

Μεσαιωνικό κάστρο στην κορυφή του λόφου, τραπεζοειδούς μορφής, με 6 κυκλικούς πύργους.

➤ ΒΑΒΥΛΟΙ

- Παναγία η Κρήνα 1 χλμ. έξω από το χωριό Βαβύλοι (κτίσμα: 12^{ος} αι. (ή Κρίνα) πολλαπλά στρώματα τοιχογραφιών: αρχικό 1197, μεταβυζαντινό 1734 στρώματα τοιχογραφιών τρούλου: 1197, τέλος 14^{ου} και 1884).

Εικ. 8: Παναγία Κρήνα, Ισομετρική τομή και σχηματική αποκατάσταση του μαρμάρινου τέμπλου (Μπούρας, *Οδηγοί*, ό.π., 32).

Ακολουθεί τον αρχιτεκτονικό τύπο της Νέας Μονής, δηλ. είναι ένας απλός (νησιωτικός) οκταγωνικός ναός. Κων/πολίτικα μορφολογικά στοιχεία, όπως βαθμιδωτά τυφλά αψιδώματα, «μικτή» τοιχοδομία από εναλλασσόμενες ζώνες λίθων και πλίνθων, παραστάδες, ημικυκλικές απολήξεις στις στέγες, χαρακτηρίζουν τις εξωτερικές όψεις του ναού. Ο τρούλος κατέρρευσε με το σεισμό του 1881 και ξανακτίστηκε το 1884. Ο νάρθηκας είναι σχεδόν σύγχρονος με τον

κυρίως ναό. Ο ερειπωμένος σήμερα εξωνάρθηκας είναι μεταγενέστερη προσθήκη (19^{ος} αι.;).

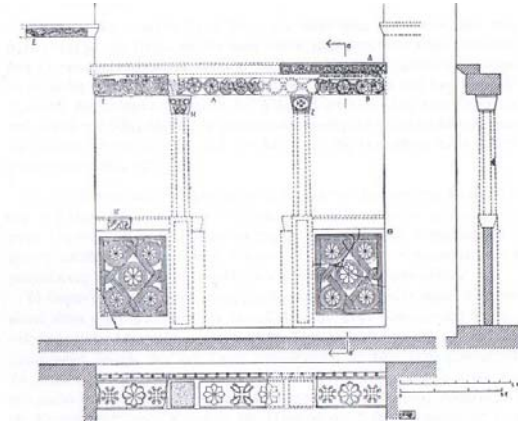
Στη νότια πλευρά του ανατολικού τοίχου του **εσωνάρθηκα** παριστάνεται ο κτήτωρ προσφέροντας το ομοίωμα του ναού στην ένθρονη Βρεφοκρατούσα. Η επιγραφή αναφέρει: *Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Εὐσταθίου σεβαστοῦ τοῦ Κοδράτου καὶ κτίτορος*. Δύο τάφοι (αρκοσόλια) είναι κατασκευασμένοι στο βόρειο και νότιο τοίχο. Στο τύμπανο του νότιου αρκοσολίου, εκατέρωθεν της Παναγίας Κυριώτισσας, εικονίζονται αριστερά γυναίκα με επίσημη ενδυμασία και παιδί, και δεξιά ανδρική μορφή. Η γυναικεία μορφή επιγράφεται *Ε.../Δουκ.../η Παγομένη*. Ολόσωμη ανδρική μορφή με την επιγραφή *ο Κοδράτος* καταλαμβάνει το δυτικό τμήμα του εσωραχίου του τόξου του αρκοσολίου. Στο αντίστοιχο ανατολικό τμήμα παριστάνεται γυναικεία μορφή. Δίπλα της αναγράφεται η χρονολογία 1197 (παλαιότερα είχε διαβαστεί ως 1287). Στο νότιο αρκοσόλιο εικονίζονται ο Θρήνος στο τύμπανο και οι άγιοι Κοσμάς και Δαμιανός στο εσωράχιο. Η Δέηση απεικονίζεται στον ανατολικό τοίχο ενώ τις υπόλοιπες επιφάνειες του εσωνάρθηκα καταλαμβάνουν σκηνές της Δευτέρας Παρουσίας.

Κυρίως ναός: Το πρόγραμμα περιλαμβάνει χριστολογικές σκηνές στις κόγχες, τους 4 ευαγγελιστές και χερουβείμ στα ημιχώνια, μοναστικούς αγίους και μάρτυρες στην κάτω ζώνη. Ο τρούλος κατέρρευσε με το σεισμό του 1881. Οι παραστάσεις του Παντοκράτορα και των αγγέλων αποκαταστάθηκαν το 1884. Οι μορφές των προφητών γύρω από τον Παντοκράτορα ανήκουν στο στρώμα του 12^{ου} αιώνα. Αρχικά είχαν καλυφθεί από στρώμα ζωγραφικής με το ίδιο θέμα του τέλους του 14^{ου} αιώνα. Οι τοιχογραφίες αυτές, δείγματα εξαιρετικής τέχνης της όψιμης παλαιολόγειας περιόδου -μετά το σεισμό του 1389 που συγκλόνησε το νησί επί Ιωάννου Ε΄ Παλαιολόγου- έχουν αποτοιχιστεί και βρίσκονται σήμερα εκτεθειμένες στο λεγόμενο Παλατάκι (των Giustiniani) στο Κάστρο της Χίου.

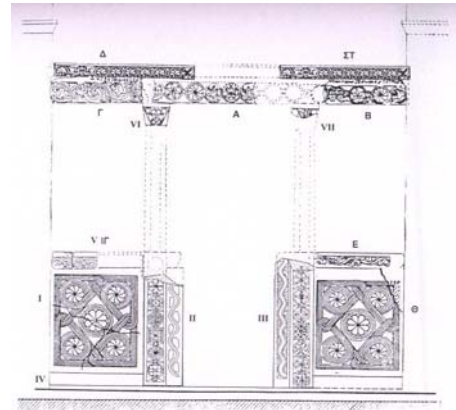
Ιερό βήμα: Στο βήμα εικονίζεται, μεταξύ άλλων, ο Στέφανος Πεπαγωμένος, μητροπολίτης Υπαίπων, με την επιγραφή *ο θεός του κτίτορος*. Σχετίζεται επομένως με τη γυναίκα του κτήτορα, την Πεπαγωμένη. Μέλη της αριστοκρατικής οικογένειας των Πεπαγωμένων κατείχαν αξιώματα διοικητικά και εκκλησιαστικά από τον 11^ο έως το 14^ο αιώνα.

Το αρχικό στρώμα ζωγραφικής του 12^{ου} αιώνα ήταν καλυμμένο από νεότερες τοιχογραφίες του 1734, ζωγραφισμένες από τον Μιχαήλ Αναγνώστη Χωματζά, οι οποίες έχουν αποτοιχιστεί. Από το στρώμα αυτό σώζεται κατά χώραν μόνο μία τοιχογραφία με αλληγορική παράσταση του Χρόνου.

Με βάση πολλαπλά κομμάτια του μαρμάρινου τέμπλου που βρέθηκαν εντοιχισμένα σε διάφορα σημεία του ναού ο Χ. Μπούρας αποκατέστησε αυτό που θεωρούσε αρχικό τέμπλο του ναού. Κακοδιατηρημένη επιγραφή χρονολογεί το τέμπλο, μεταξύ 1056 και 1091 (νήσου Πάρου Μανουήλ ο κ...+ έτους ,ϡφ..). Κατά τον Χ. Πέννα πρόκειται πράγματι για ένα τέμπλο του 11^{ου} αιώνα που τμήματά του μεταφέρθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν ως σρολία στο ναό, ο οποίος ιδρύθηκε στα τέλη του 12^{ου} αιώνα (1197).

Εικ. 9: Παναγία Κρήνα, αναπαράσταση μαρμάρινου τέμπλου (Χ. Μπούρας, «Το τέμπλο της Παναγίας Κρίνας και η χρονολόγησή της», ΔΧΑΕ 10 (1980-1981) 172).

Εικ. 10: Παναγία Κρήνα, αναπαράσταση του μαρμάρινου τέμπλου (λύση Β) (Χ. Πέννας, «Νέα στοιχεία αποκατάστασης και ερμηνείας του τέμπλου της Παναγίας Κρίνας στη Χίο», BCH Suppl. 49 (2008) 464.

Χ. Μπούρας, «Άλληγορική παράσταση του Βίου-Καιρού σε μία μεταβυζαντινή τοιχογραφία στη Χίο», ΑΔ 21 (1966): Μελέτες, 26-34.

Χ. Μπούρας, «Το τέμπλο της Παναγίας Κρίνας και η χρονολόγησή της», ΔΧΑΕ 10 (1980-1981) 165-179.

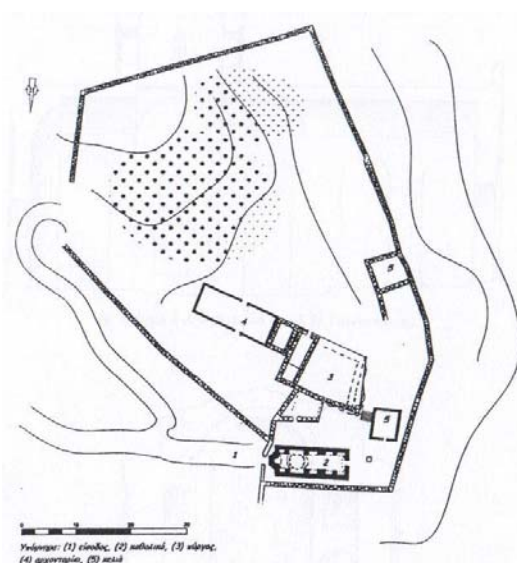
Γ. Μαστορόπουλος, «Παρατηρήσεις σε μία οικοδομική φάση της Παναγίας Κρίνας Χίου», ΑΔ 34 (1979) [1986] Α' Μελέτες, 260-263, πίν. 95-97.

Ch. Pennas, "Some Aristocratic Founders: The Foundation of Panaghia Krena on Chios" *Women and Byzantine Monasticism*, ed. by J. Y. Perreault, E. Koubena, M. Toli [Publications of the Canadian Archaeological Institute at Athens] Athens 1991, 61-66.

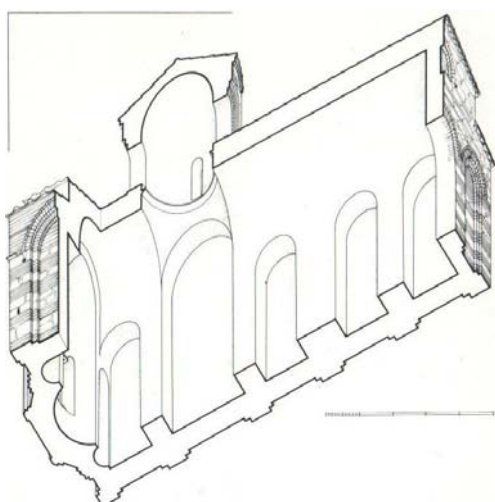
Χ. Πέννας, «Νέα στοιχεία αποκατάστασης και ερμηνείας του τέμπλου της Παναγίας Κρίνας στη Χίο», *La Sculpture Byzantine VIIe-XIIe siècles. Actes du colloque international organisé par la 2e Éphorie des antiquités byzantines et l'École française d'Athènes (6-8 sept. 2000)*, éd. par Ch. Pennas et C. Vanderheyde [BCH Supplément 4] Athènes 2008, 447-465.

➔ ΚΑΛΑΜΩΤΗ

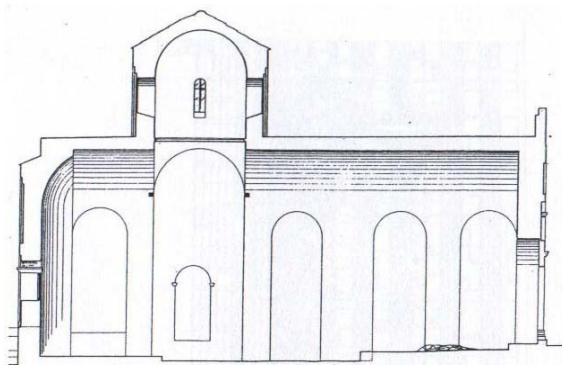
- Παναγία Σικελιά (τέλος 13^{ου} / αρχές 14^{ου} αι.) Άλλοτε καθολικό μονής. Ανήκει στους μονόκλιτους εγγεγραμμένους σταυροειδείς ναούς με τρούλο. Η αρχική μορφή του ναού δεν είχε το σημερινό ενιαίο δρομικό χαρακτήρα αλλά αποτελείτο από τον κυρίως ναό και μεγάλο νάρθηκα. Εξωτερικά, σε κάθε μία από τις μακρές πλευρές, διαμορφώνονται πέντε τυφλά αψιδώματα. Η τοικοδομία ακολουθεί τα κωνσταντινοπολίτικα πρότυπα της μικτής τοικοποιίας. Πλούσιος είναι ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος. Στο εσωτερικό αποκαλύφθηκαν ελάχιστα σπαράγματα τοιχογραφιών.

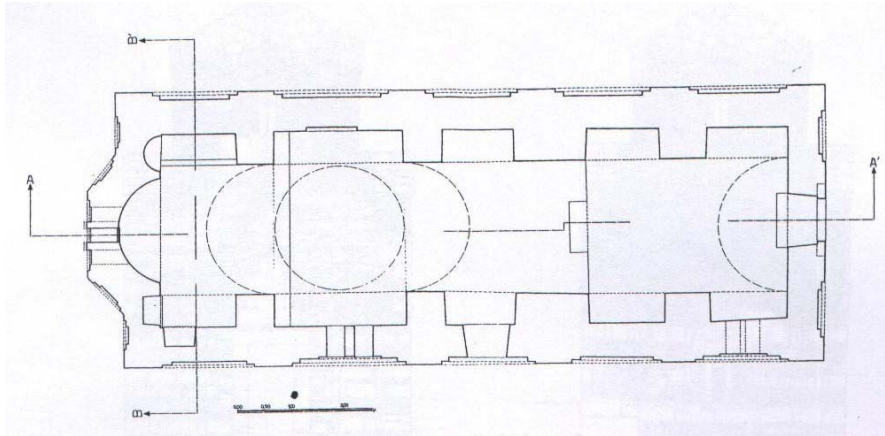
Εικ. 11: Παναγία Σικελιά, κάτοψη του χώρου της Μονής (Α. Μισαηλίδου, «Η αρχιτεκτονική του καθολικού της Παναγίας Σικελιάς Χίου», *Βυζαντινά* 23 (2002-2003) 426.

Εικ. 12: Παναγία Σικελιά, Το Καθολικό, ισομετρική τομή (Μπούρας, *Οδηγός*, ό.π., 33).

Εικ. 13: Παναγία Σικελιά, Το Καθολικό, κατά μήκος τομή (Μισαηλίδου, ό.π., 428).

Εικ. 14: Παναγία Σικελιά, Το Καθολικό, κάτοψη (Μισαηλίδου, ό.π., 427).

Παλαιότερα ο ναός είχε ενταχθεί στην αρχιτεκτονική των Λασκαριδών της Νίκαιας και χρονολογηθεί μεταξύ 1230 και 1245 (Buchwald). Ωστόσο, νεότερες έρευνες (Μισαηλίδου) ανάγουν το μνημείο, με βάση τυπολογικά, μορφολογικά και διακοσμητικά στοιχεία, στην τελευταία δεκαετία του 13^{ου} ή πρώτη του 14^{ου} αιώνα και το συνδέουν ιστορικά με τον Benedetto Zaccaria, ο οποίος το 1282 συμμετείχε ενεργά στη νικηφόρα εκστρατεία κατά των Ανδεγαβών της Σικελίας, που συνδέεται με το γνωστό «Σικελικό Εσπερινό» και η οποία πραγματοποιήθηκε με τη χρηματική και διπλωματική υποστήριξη του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου. Θεωρείται ότι, μετά την επιστροφή του από τη Σικελία και την επίσημη ανάληψη της διοίκησης του νησιού το 1304, ο Zaccaria ανήγειρε ναό, πιθανόν με ταφικό προορισμό, στο όνομα της Παναγίας Σικελιώτισσας σε ένδειξη ευγνωμοσύνης για εκείνη τη νίκη.

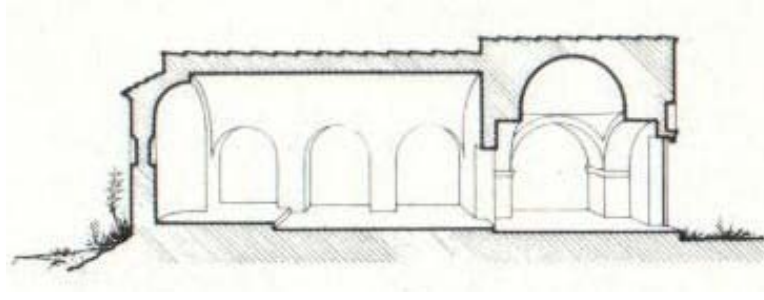
H. Buchwald, "Laskarid Architecture", *JÖB* 28 (1979) 291-296.

Α. Μισαηλίδου, «Η αρχιτεκτονική του καθολικού της Παναγίας Σικελιάς Χίου», *Βυζαντινά* 23 (2002-2003) 391-442.

- **Παναγία Αγρελωπούσινα (1295-1317)** Άλλοτε καθολικό μονής. Μικρή θολωτή βασιλική με τρία εσωτερικά αψιδώματα σε κάθε μακρά πλευρά. Νάρθηκας με τυφλό τρούλο. Εξωτερικά

έχει στοιχεία παρόμοια με τους άλλους βυζαντινούς ναούς της Χίου που εξαρτώνται από τη σχολή της Κωνσταντινούπολης.

Τοιχογραφίες α΄ μισού 14^{ου} αιώνα: Ιεράρχες στο βήμα, μορφές αγίων στον κυρίως ναό, προσωπογραφίες τριών δωρητών στο νάρθηκα. Το ξύλινο εικονοστάσιο είναι λαϊκής τέχνης του 19^{ου} αι.

Εικ. 15: Παναγία Αγρελωπούσαινα, τομή κατά μήκος (Μπούρας, *Οδηγοί, ό.π.*, 37).

Η κτητορική επιγραφή μπορεί να αποκατασταθεί ως εξής: *[+ Άνηγέρθη έκ βάθρων ό θεϊός] και πάνσεπτος ναός τής ύπεραγίας δεσποίνης ήμών Θεοτόκου διά κόππου και έξόδου Νικολάου άναγνώστου και νομικοῦ τοῦ Παντευγένου [και τής συμβίξας αὐτοῦ Εἰρήνης τής] Μενντόνη ἐπί τής βασιλείας τῶν εύσεβεστάτων κ(αι) έκ Θεοῦ έστ[εμμένων...] βασιλέ(ων) ή(μῶν) Άνδρονίκου κ(αι) Εἰρ[ήνης...].* Ενώ στην επιγραφή αναφέρονται δύο κτήτορες, στο νάρθηκα παριστάνονται τρεις να προσφέρουν ομοίωμα της εκκλησίας στο Χριστό: ένας ηλικιωμένος άνδρας με άμφια κληρικού που μπορεί να ταυτιστεί με τον Νικόλαο Παντεύγενο, μία γυναίκα που δέεται και μπορεί να ταυτιστεί με τη σύζυγό του Ειρήνη Μεντόνη και ένας νέος άνδρας με ένδυμα λαϊκού, που στέκει ανάμεσά τους και δέεται. Η επιγραφή αναφέρεται στη βασιλεία του Ανδρονίκου Β΄ που είχε νυμφευθεί το 1284 την Ειρήνη (Γιολάντα) τη Μομφερρατική († 1317). Η Ό. Βάσση τοποθετεί χρονικά την ανέγερση του ναού μεταξύ 1295, έτους στέψης του Μιχαήλ Θ΄ ως συμβασιλέα (αν αυτό υπονοεί η επιγραφή) και 1317, έτους θανάτου της Ειρήνης. Στο διάστημα αυτό η Χίος βρισκόταν υπό την ηγεμονία της γενουατικής οικογένειας των Zaccaria (1304-1329).

Ό. Βάσση, «Η κτητορική επιγραφή της Παναγίας ‘Άγρελωπούσαινας’ στη Χίο», *ΔΧΑΕ* 27 (2006) 463-470.

➔ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΧΩΡΙΑ

Τα μεσαιωνικά χωριά της Χίου ανάγονται στο 14^ο και 15^ο αιώνα. Φαίνεται ότι πρόκειται για προσπάθεια των Γενουατών να προστατεύσουν την καλλιέργεια και τους καλλιεργητές της μαστίχας από τις πειρατικές επιδρομές μεταφέροντας τους κατοίκους από τους διάσπαρτους ανοχύρωτους οικισμούς σε μεγαλύτερα οχυρωμένα χωριά.

Οι εξωτερικοί τοίχοι των σπιτιών που βρίσκονταν στις παρυφές του χωριού συναποτελούσαν τον εξωτερικό οχυρό, περίπου τετράγωνο περίβολο των χωριών.

Τα σπίτια είναι κτισμένα από πέτρα, τα παράθυρα είναι τοξωτά, υπάρχουν εσωτερικές σκάλες. Το ισόγειο χρησιμεύει ως στάβλος και αποθήκη, ο πρώτος όροφος είναι η καθαυτό κατοικία και έχει ανοικτές αυλές. Από εκεί οδηγείται κανείς στις επίπεδες ταράτσες της οροφής οι οποίες βρίσκονται λίγο πολύ στο ίδιο ύψος σε όλα τα σπίτια του χωριού.

Οι προσόψεις των σπιτιών και των ναών διακοσμούνται με γεωμετρικά σχήματα, λευκά και μαύρα, σε επάλληλες σειρές, στη λεγόμενη τεχνική των 'ξυστών'. Τα σωζόμενα 'ξυστά', που διατηρούνται πολύ χαρακτηριστικά στο Πυργί, δεν είναι παλαιότερα του 19^{ου} αιώνα, ανάγονται όμως πιθανότατα σε πρωιμότερη επίδραση της ιταλικής αρχιτεκτονικής. Τεχνική των 'ξυστών' (sgraffito): Ολόκληρη η πρόσοψη δέχεται μαύρο επίχρισμα και μετά ασπρίζεται με ασβέστη. Στη συνέχεια χαράσσονται τα διακοσμητικά θέματα με κανόνα και διαβήτη και με τη βοήθεια ραμμάτων και μετά ξύνονται στο νωπό επίχρισμα τα τμήματα που θα φαίνονται μαύρα. Τα υπόλοιπα μέρη μένουν λευκά.

'Ξυστά' υπήρχαν και στην πόλη της Χίου, όπως φαίνεται σε φωτογραφίες πριν από το σεισμό του 1881. Στην κατώτατη σειρά μερικών από τα παλαιότερα 'ξυστά' στο Πυργί απεικονίζονται κρεμασμένες φούντες και κρόσια σαν να καλύπτεται ολόκληρη η πρόσοψη από τάπητα. Πρόκειται για ανάμνηση της βυζαντινής συνήθειας ανάρτησης πολυτελών υφασμάτων στην πρόσοψη του σπιτιού σε μέρες γιορτής, συνήθειας γνωστής από παραστάσεις και κείμενα. Την τεχνική των 'ξυστών' στη Χίο ασφαλώς ευνόησε και η ύπαρξη ενός τοπικού υλικού, της μαύρης άμμου.

W. A. Eden, "The plan of Mesta, Chios" *BSA* 45 (1950) 16-20.

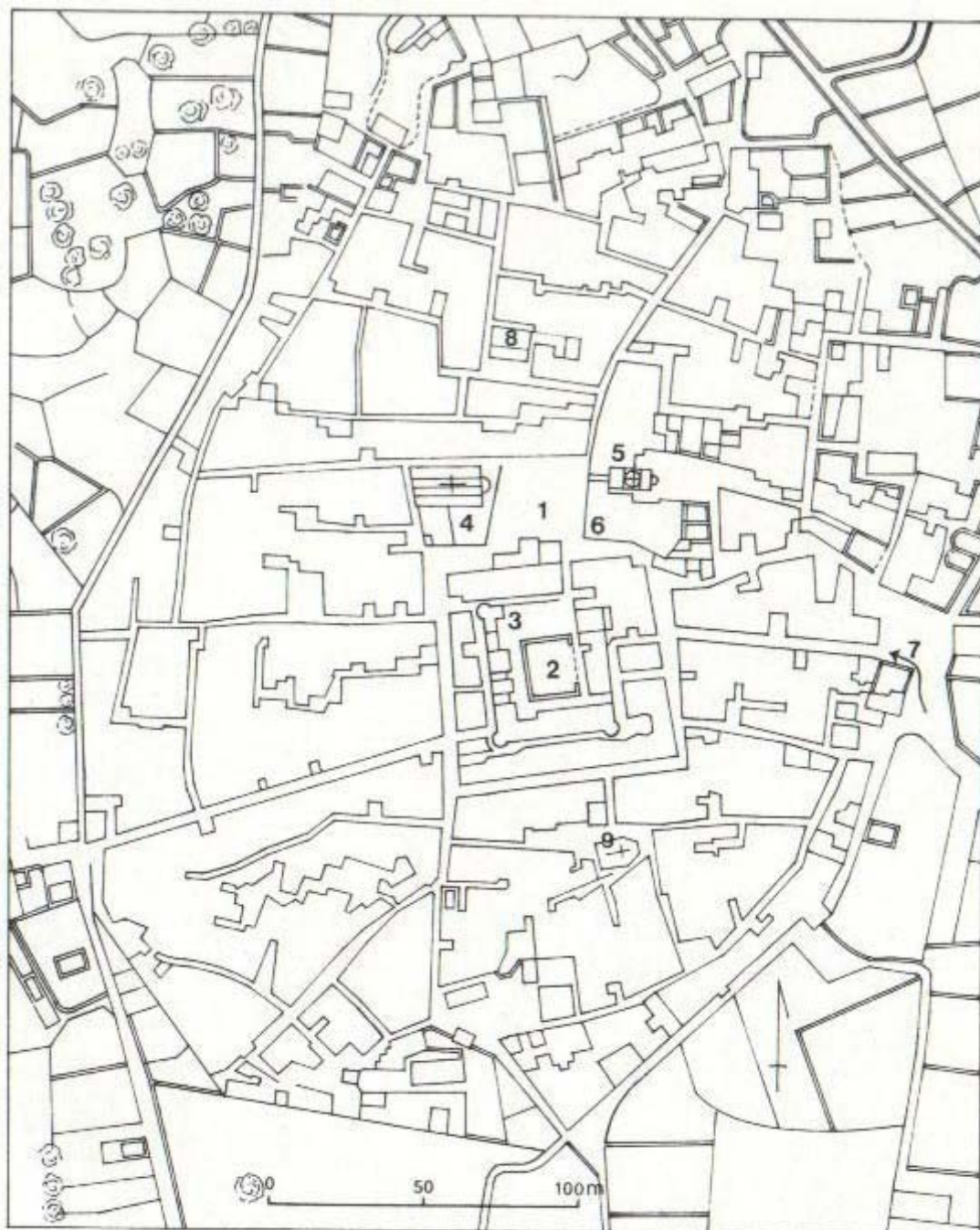
Κ. Άμαντος, «Τά μεσαιωνικά χωριά της Χίου», *Άρθρα και λόγοι*, Αθήνα 1953, 64-66.

"Τά μεσαιωνικά χωριά της Χίου", *Τό Έλληνικό λαϊκό σπίτι* [Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο], Αθήνα 1960, 5-40.

Χ. Μπούρας, «'Ξυστά' – Sgraffiti Ή ανώνυμη αρχιτεκτονική της Χίου», *Επιστ. Έπετ. Πολυτ. Σχολής Θεσσαλονίκης* 5 (1970) 1-16.

A. Smith, *The Architecture of Chios* (εκδ. Ph. P. Argenti), London 1962, 57-77.

➔ ΠΥΡΓΙ

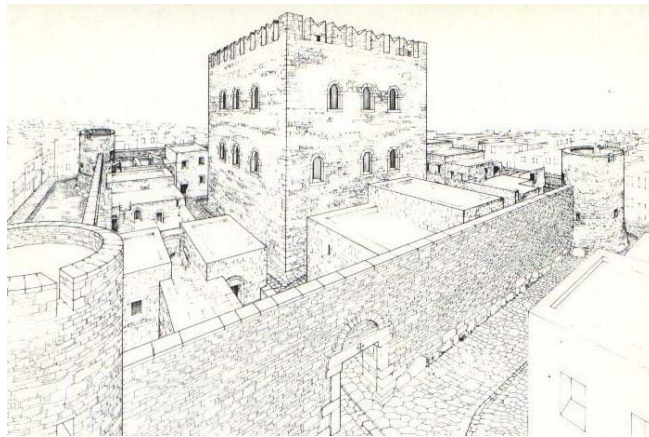

Εικ. 16: Πυργί, γενικό σχέδιο (κατά Α. Smith) (Μπούρας, *Οδηγοί*, ό.π., 44).

ΥΠΟΜΝΗΜΑ:

1. Κεντρική πλατεία (Λιβάδι) 2. Κεντρικός αμυντικός πύργος 3. Περιμετρικό τείχος του πύργου, κυκλικός πύργος 4. Κοίμησις της Θεοτόκου 5. Βυζαντινή εκκλησία Αγίων Αποστόλων 6. Γραφεία της «Κοινότητας» 7. Σύγχρονη κεντρική είσοδος χωριού 8. Αγία Κυριακή 9. Κάτω Παναγιά.

Το μεγαλύτερο μεσαιωνικό χωριό της Χίου. Χαρακτηριστικά είναι τα σπίτια με 2 ή 3 ορόφους, στενές προσόψεις σε συνεχή γραμμή και δώματα. Οι στενοί δρόμοι είναι πλακόστρωτοι· φέρουν τόξα και θόλους σε κοντινά διαστήματα που στηρίζουν ενίοτε δωμάτια. Στο κέντρο του χωριού δεσπόζει μεγάλος τετράγωνος αμυντικός πύργος ύψους 18μ., που περιβαλλόταν από τετράγωνο περιτείχισμα με μικρούς στρογγυλούς πύργους στα 4 άκρα. Ο πύργος, τριώροφος με ξύλινα πατώματα που στηρίζονται σε πεσσούς και τόξα και χωρίς είσοδο στον πρώτο όροφο, αποτελούσε το τελευταίο καταφύγιο άμυνας για τους κατοίκους του χωριού.

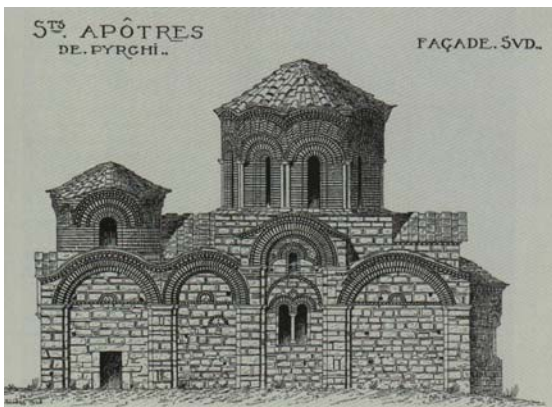

Εικ. 17: Πυργί, κύριο αμυντικό έργο, αποκατάσταση (Μπούρας, *Οδηγοί*, ό.π., 46).

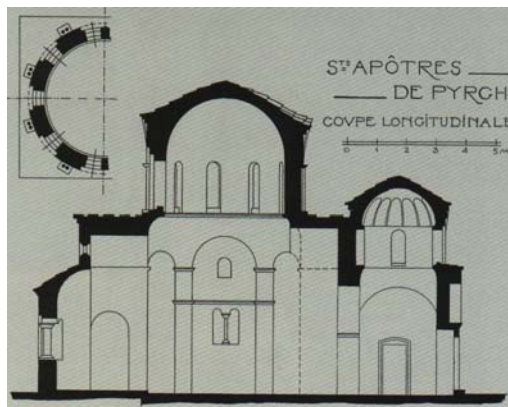
• **Άγιοι Απόστολοι** Από άποψη αρχιτεκτονικού τύπου ο ναός μιμείται το καθολικό της Νέας Μονής Χίου. (Άλλοι ναοί στη Χίο που μιμούνται τη Νέα Μονή είναι: ο Άγιος Γεώργιος Συκούσης, 12^{ος} αι, στο ομώνυμο χωριό, αλλοιωμένος σήμερα από μεταγενέστερες επεμβάσεις, η Παναγία Κρήνα κοντά στους Βαβύλους, 1197, ο Άγιος Ιωάννης Θεολόγος, 14^{ος} - 15^{ος} αι., στη θέση Κέρος και πιθανόν η Παναγία Στρατηγούσαινα στο Στρατηγάτο.) Ο νάρθηκας στεγάζεται με 2 ημικυλινδρικές καμάρες και μικρό τρούλο με νευρώσεις. Στο βόρειο τοίχο του νάρθηκα υπάρχει αρκοσόλιο. Σε αντίθεση με τους άλλους βυζαντινούς ναούς της Χίου ο ναός των Αγίων Αποστόλων διασώζει την εξωτερική διακόσμηση των τρούλων. Ο πλούσιος κεραμοπλαστικός διάκοσμος, η αναζήτηση της πλαστικής και ιδίως της χρωματικής ποικιλίας είναι χαρακτηριστικά γνωρίσματα της εποχής των Παλαιολόγων. Το κτίσμα τοποθετείται στο τέλος του 13^{ου} ή στις αρχές του 14^{ου} αιώνα.

Οι τοιχογραφίες πραγματοποιήθηκαν το 1665 από το ζωγράφο Αντώνιο Δομέστιχο Κυνηγό από την Κρήτη με πρωτοβουλία του παπά κυρ Κωνσταντίνου και

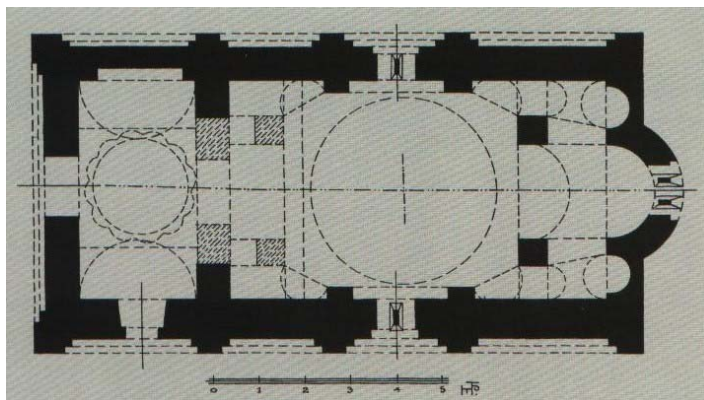
της πρεσβυτέρας αυτού Καλής και του τέκνου αυτών Γεωργίου. Άλλη επιγραφή διευκρινίζει ότι ο ναός ανηγέρθη εκ βάθρων το 1564 από τον ιερομόναχο Συμεών που διετέλεσε και ηγούμενος της Νέας Μονής (1592-1610). Στο νότιο τοίχο του κυρίως ναού, κάτω από το δίλοβο παράθυρο, εικονίζονται οι 5 κτήτορες του ναού, οι λεγόμενοι Δαμαλάδες: Κώνστας ιερέυς, Γεώργιος ιερέυς, Συμεών ιερομόναχος και προηγούμενος, Μελέτιος ιερομόναχος, Καλή πρεσβυτέρα του παπά Κώστα.

Εικ. 18: Πυργί, Άγιοι Απόστολοι, νότια όψη ναού, (κατά Ορλάνδο) (Κ. Σκαμπαβίας, *Ο ναός των Αγίων Αποστόλων στο Πυργί Χίου*, Αθήνα 2005, 11)

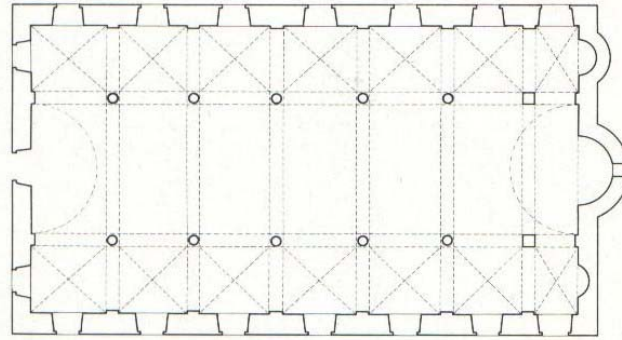
Εικ. 19: Πυργί, Άγιοι Απόστολοι, κατά μήκος τομή και κάτοψη του τρούλου (κατά Ορλάνδο) (Σκαμπαβίας, *ό.π.*, 7).

Εικ. 20: Πυργί, Άγιοι Απόστολοι, κάτοψη (κατά Ορλάνδο) (Σκαμπαβίας, *ό.π.*, 6).

Κ. Σκαμπαβίας, *Ο ναός των Αγίων Αποστόλων στο Πυργί Χίου*, Αθήνα 2005.

- **Κοίμηση Θεοτόκου** Κτίστηκε το 1694 ως τρίκλιτη βασιλική. Το κεντρικό θολοσκέπαστο κλίτος υπερέχει των πλάγιων κλιτών. Στις αρχές του 20^{ού} αιώνα προστέθηκε στοά στη νότια πλευρά. Ο διάκοσμος με ‘ξυστά’ στις προσόψεις ανακατασκευάστηκε πρόσφατα.

Εικ. 21: Πυργί, Κοίμηση της Θεοτόκου, κάτοψη (Μπούρας, *Οδηγοί, ό.π.*, 48).

- **Ταξιάρχης** Κτίστηκε το 1680. Μονόχωρη θολοσκέπαστη βασιλική με τυφλά αφιδώματα κατά μήκος των πλάγιων τοίχων.
- **Αγία Παρασκευή** Διάκοσμος με ‘ξυστά’.
- **Υπαπαντή**

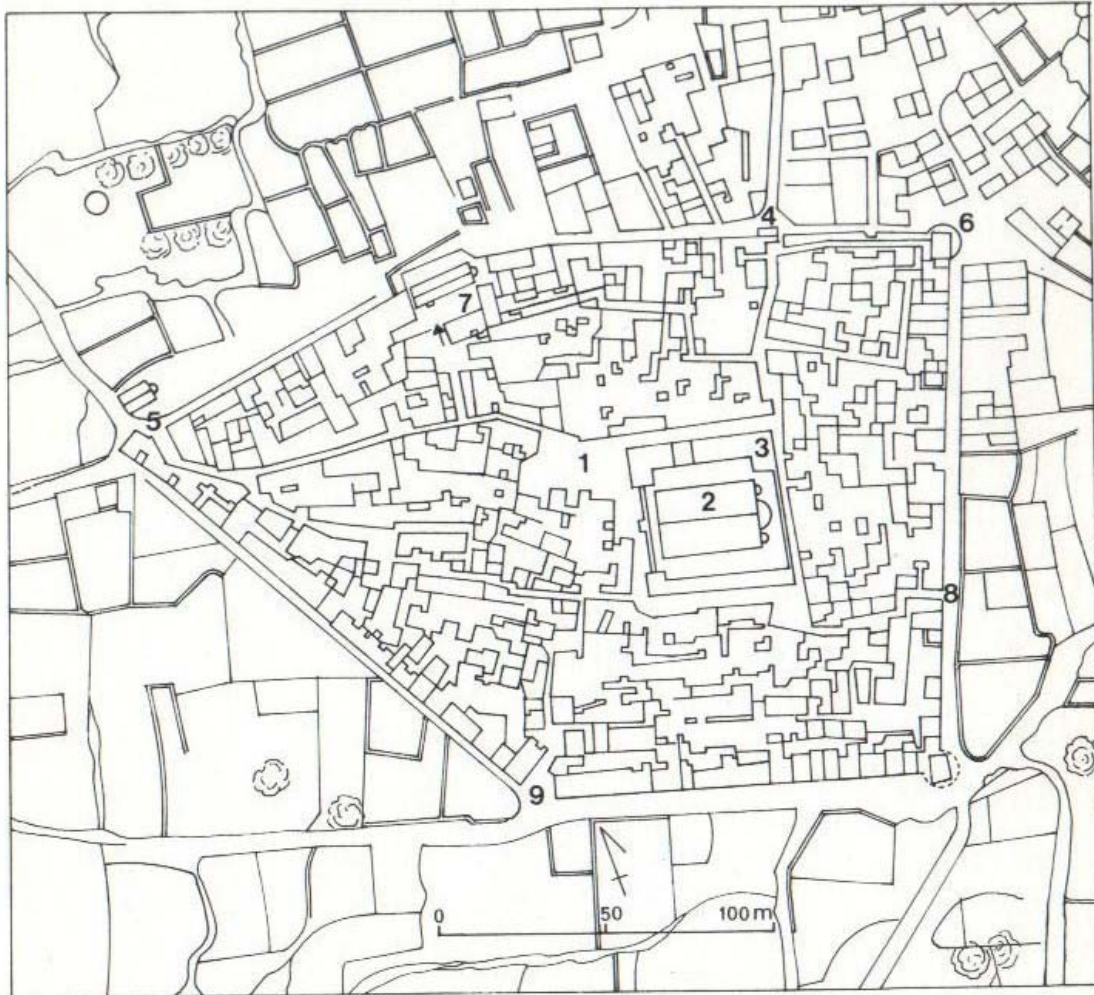
➡ ΟΛΥΜΠΟΙ

Τυπικό μεσαιωνικό χωριό. Διατηρούνται εν μέρει ακόμα ο περιμετρικός τοίχος των σπιτιών που ορίζει το χωριό, το δίκτυο των οδών, η κύρια πύλη εισόδου και ο αμυντικός πύργος στο κέντρο του χωριού, σήμερα ερειπωμένος. Ενδιαφέρουσα η τράπεζα της κοινότητας που χρησιμοποιείται για γάμους. Σώζονται οι ναοί της Αγίας Παρασκευής και της Αγίας Θεοδοσίας, με σπαράγματα τοιχογραφιών του 17^{ου} ή 18^{ου} αιώνα.

➡ ΜΕΣΤΑ

- **Μεγάλος Ταξιάρχης** Από τα καλύτερα διατηρούμενα μεσαιωνικά χωριά. Ο περιμετρικός περίβολος έχει δύο πύλες εισόδου. Στη θέση του κεντρικού αμυντικού πύργου έχει κτιστεί ο ναός του Μεγάλου Ταξιάρχη, που λέγεται ότι είναι ο μεγαλύτερος ναός της Χίου. Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική με υπερυψωμένο το θολοσκέπαστο κεντρικό κλίτος, πλάγια κλίτη που καλύπτονται με σταυροθόλια και

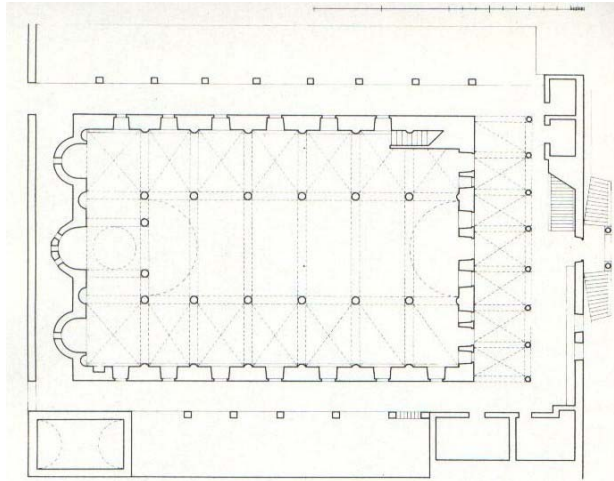
κινοστήρικτη στοά στα δυτικά. Αποτελεί ένα χαρακτηριστικό δείγμα λαϊκής τέχνης, όπου αναμιγνύονται στοιχεία μπαρόκ και ροκοκό (16^{ος} αι.).

Εικ. 22: Μεστά, γενικό σχέδιο (κατά A. Smith) (Μπούρας, *Οδηγοί, ό.π.*, 45).

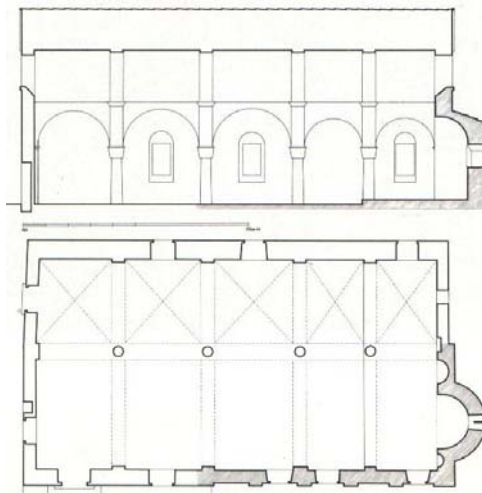
ΥΠΟΜΝΗΜΑ:

1. Κεντρική πλατεία 2. Μέγας Ταξιάρχης 3. Μέρος του περιμετρικού τείχους του κύριου πύργου 4. Πύλη «του Καπετάνιου» 5. Δυτική πύλη και πηγάδι 6. Πύργος στη ΒΑ γωνία 7. Παλιός Ταξιάρχης 8. Σύγχρονη είσοδος για το χωριό 9. Ίχνη του πύργου στη ΝΔ γωνία.

Εικ. 23: Μεστά, Μέγας Ταξιάρχης, κάτοψη (Μπούρας, *Οδηγοί*, ό.π., 52).

- Παλιός Ταξιάρχης** Ο Παλιός Ταξιάρχης είναι το παλαιότερο μνημείο των Μεστών. Αρχικά ήταν μια μονόκλιτη θολωτή βασιλική της Βυζαντινής ή γενοουατικής περιόδου. Το 1794 μετατράπηκε σε δίκλιτη βασιλική με σταυροθόλια στο βόρειο κλίτος. Στο παλιό τμήμα εξωτερικά υπάρχει τυφλό αψίδωμα με φιαλοστόμια, χαρακτηριστικό των βυζαντινών ναών της Χίου. Διακρίνονται ίχνη παλαιάς τοιχογράφησης στο παλιό τμήμα (όψιμη παλαιολόγεια;). Το εικονοστάσι είναι καλό δείγμα τοπικής ξυλογλυπτικής (1833). Η είσοδος προς την αυλή του ναού είναι του 1717.

Εικ. 24: Μεστά, Παλιός Ταξιάρχης, τομή και κάτοψη (Μπούρας, *Οδηγοί*, ό.π., 52).

- Αγία Παρασκευή** Λαϊκότροπες τοιχογραφίες.
- Άγιος Βλάσιος (1739)**

➔ ΚΑΜΠΟΣ

Εύφορη πεδιάδα νότια από τη χώρα της Χίου. Οι αριστοκρατικές οικογένειες της Χίου, Βυζαντινοί και Γενουάτες, έκτιζαν εδώ κατοικίες στα κτήματά τους από το 14^ο αιώνα. Ο Κάμπος είναι περίφημος για τα παλαιά αρχοντικά μέσα σε μεγάλες ιδιοκτησίες, τα περιβόλια. Τα κτίσματα που διατηρούνται σήμερα ανήκουν σε δύο περιόδους με ορόσημο το 1881, το έτος του μεγάλου σεισμού. Η πρώτη περίοδος (17^{ος}-19^{ος} αι) περιλαμβάνει σπίτια που ανήκαν σε χιώτικες οικογένειες εμπόρων, οι οποίοι διατηρούσαν εμπορικές σχέσεις με τη Σμύρνη, την Κωνσταντινούπολη αλλά και με όλα τα μεγάλα λιμάνια της Μεσογείου. Στα σπίτια αυτά, που ονομάζονται ‘πύργοι’, αν και δεν διατηρούν το μεσαιωνικό οχυρωματικό τους χαρακτήρα, συμφύρονται μορφές της οθωμανικής αρχιτεκτονικής με στοιχεία της δυτικής αρχιτεκτονικής και επιβιώσεις της γενοβέζικης λιθοξοϊκής. Στη δεύτερη περίοδο, μετά το σεισμό του 1881, τα περισσότερα σπίτια ανανεώνονται και εισάγονται αρχιτεκτονικά στοιχεία νεοκλασικά και εκλεκτικιστικά. Οι ιδιοκτήτες είναι πάλι πλούσιοι χιώτες έμποροι που εμπορεύονται κυρίως με την Αίγυπτο αλλά και λιμάνια της Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας.

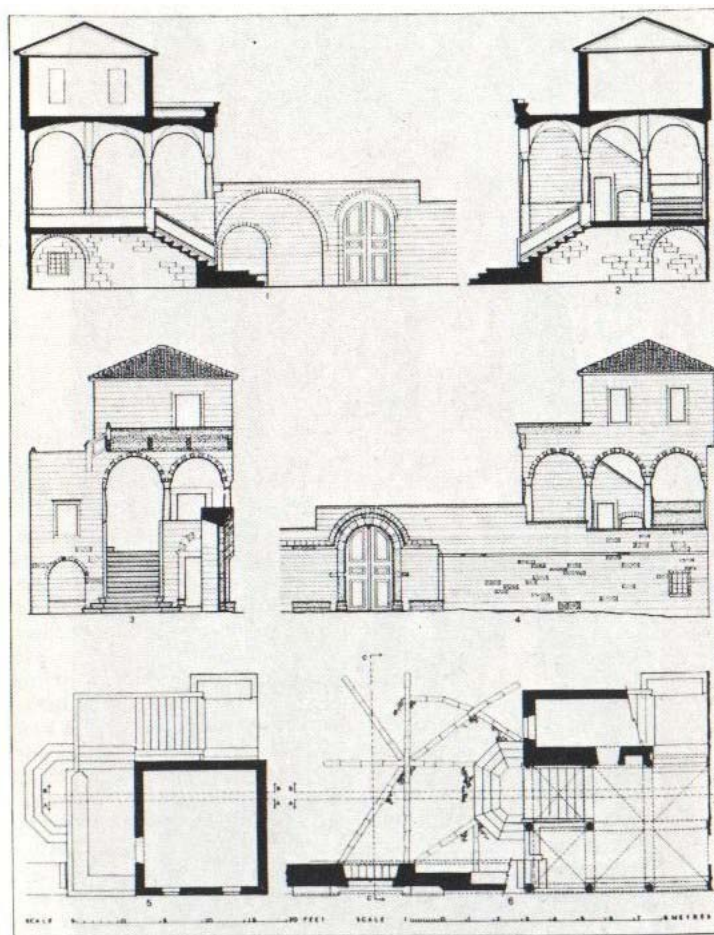
Τα καμπούσικα αρχοντικά είναι κτισμένα μέσα σε περιβόλια που περιβάλλονται από μαντρότοιχους και περιλαμβάνουν στέρνα, μαγκανοπήγαδο και παράσπιτα.

Στον Κάμπο διατηρούνται επίσης πολλοί ναοί, κυρίως ιδιωτικοί, που βρίσκονται μέσα στα περιβόλια των μεγάλων οικογενειών. Επικρατεί ο τύπος της βασιλικής, μονόκλιτης ή δίκλιτης.

Μ. Βουρνούς, «Βασικά ζητήματα», *Κάμπος. Το όνομα του περιβολιού*, Αθήνα 2007 (Εκδόσεις Μίλητος), ΙΙΙ. Αρχιτεκτονική ταυτότητα, 88-115.

Μ. Βουρνούς, «Η αρχιτεκτονική φυσιογνωμία», *Κάμπος. Το όνομα του περιβολιού*, Αθήνα 2007 (Εκδόσεις Μίλητος), VI. Καμπούσικες εκκλησίες, 188-200.

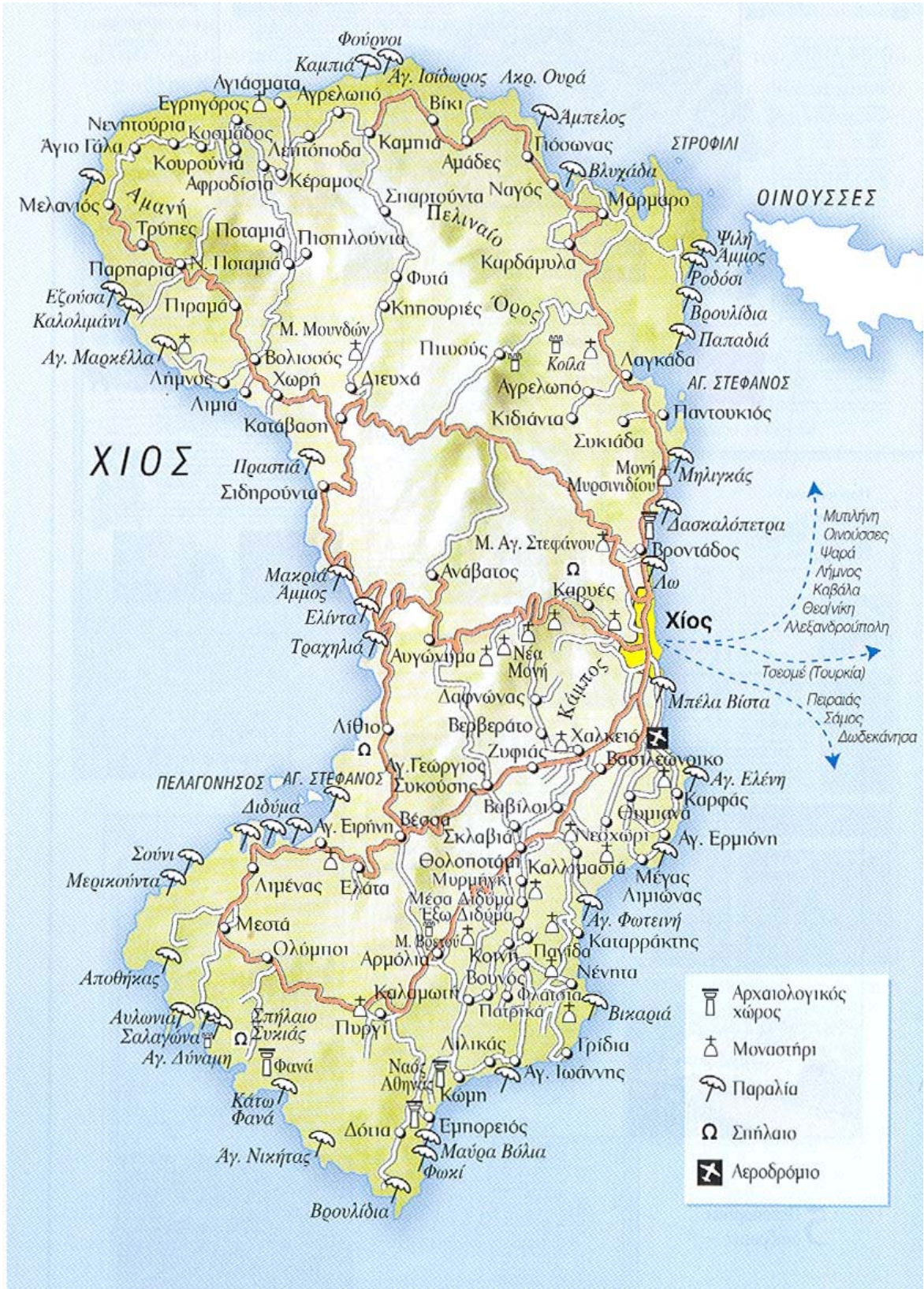
A. Smith, *The Architecture of Chios* (εκδ. Ph. P. Argenti), London 1962, 13-55.

Εικ. 25: Κάμπος, αρχοντικό Πασπάτη, κάτω και όροφοι (κατά Α. Smith) (Μπούρας, *Οδηγοί*, ό.π., 25).

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

- Argenti Ph., *The Occupation of Chios by the Genoese and their Administration of the Island 1346-1566*, I: Text, II: Codex and Documents, III: Notarial Deeds, Cambridge 1958.
- Balard M., Chios, "Centre économique en Mer Egée", *Mélanges G. Dagron* [*Travaux et Mémoires* 14], Paris 2002, 13-19.
- Cresci Lia Raffaella, "Chio nella storiografia bizantina", *Civiltà classica e cristiana* 13 (1992) 181-206.
- Hasluck F. W., "The Latin Monuments of Chios", *BSA* 16 (1909-1910) 137-184.
- Malamut Elisabeth, *Les îles de l'empire byzantin VIIIe-XIe siècles*, I-II, [Byzantina Sorbonensia 8], Paris 1988.
- Malamut Elisabeth, "Les îles de la mer Egée de la fin du XIe siècle à 1204", *Byzantion* 52 (1982) 310-350.
- Μπούρας Χ., *Οδηγοί τῆς Ἑλλάδος, Χίος*, Αθήνα 1974.
- Orlandos A. C., *Monuments byzantins de Chios*. Vol. II Planches, Athènes 1930.
- Σάρου Ε. Κ., «Περὶ μικτῶν ναῶν ὀρθοδόξων καὶ καθολικῶν ἐν Χίῳ», *ΕΕΒΣ* 19 (1949) 195-208.
- Σαδικάκης Θ., *Ἡ Χίος κατὰ τὴν Ἀρχαιότητα*, Ἀθήναι 1988.
- Smith A., *The Architecture of Chios* (εκδ. Ph. P. Argenti), London 1962.
- Σωτηρίου Γ. Α., *ΑΔ* 1916, Παράρτημα 27-44.
- Ζολώτας Γ., *Ἱστορία τῆς Χίου*, τ. Α'-Γ', ἐν Ἀθήναις 1921-1928.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΑΝΑΔΡΟΜΗ (Αθηνά Κόλια-Δερμιτζάκη)	3-6
ΜΝΗΜΕΙΑ (Σοφία Καλοπίση-Βέρτη)	7-29
ΧΙΟΣ (ΠΟΛΗ)	7
Κάστρο	7
Άγιος Ισίδωρος	8
ΝΕΑ ΜΟΝΗ	9
ΑΝΑΒΑΤΟΣ	14
ΣΙΔΕΡΟΥΝΤΑ	14
Άγιος Γεώργιος στα Πραστειά	14
ΒΟΛΙΣΣΟΣ	15
ΒΑΒΥΛΟΙ	15
Παναγία Κρήνα	15
ΚΑΛΑΜΩΤΗ	18
Παναγία Σικελιά	18
Παναγία Αγρελωπούσαινα	19
ΜΕΣΣΑΙΩΝΙΚΑ ΧΩΡΙΑ	20
ΠΥΡΓΙ	22
Άγιοι Απόστολοι	23
Κοίμηση Θεοτόκου	24
Ταξιάρχης	25
Αγία Παρασκευή	25
Υπαπαντή	25
ΟΛΥΜΠΟΙ	25
ΜΕΣΤΑ	25
Μεγάλος Ταξιάρχης	25
Παλαιός Ταξιάρχης	27
Αγία Παρασκευή	27
Άγιος Βλάσιος	27
ΚΑΜΠΟΣ	28
ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ	31
ΧΑΡΤΗΣ ΧΙΟΥ	32
ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ	33